

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT MƏDƏNİYYƏT VƏ İNCƏSƏNƏT
UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

VƏFA XANOĞLAN OĞLU ƏLİYEV

XX ƏSRİN II YARISINDA AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTİNDƏ
İLYAS ƏFƏNDİYEVİN ROLU

6219.01 – KULTUROLOGİYA VƏ ONUN ÜMUMİ MƏSƏLƏLƏRİ

Sənətsünaslıq üzrə elmlər doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş

D İ S S E R T A S İ Y A N I N

A V T O R E F E R A T I

BAKİ - 2016

Dissertasiya Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin “Mədəniyyətşünaslıq” kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Rəsmi opponentlər: *sənətşünaslıq üzrə elmlər doktoru, professor*

İsrafil Ramazan oğlu İsrailov

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor

Asif Heydər oğlu Rüstəmli

tarix üzrə elmlər doktoru

Minaxanım Rafiq qızı Əsədova

Aparıcı müəssisə: *Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Memarlıq və İncəsənət İnstitutu*

Müdafiə “_____” _____ 2016-cı il tarixdə saat _____ Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin nəzdində fəaliyyət göstərən F/D 02.091 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: Az – 1065, Bakı, Həsən bəy Zərdabi, 39. Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

Dissertasiya ilə ADMİU-nun kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “_____” _____ 2016-cı ildə göndərilmişdir.

**Dissertasiya Şurasının
elmi katibi:**

F.R.Məmmədova
kulturologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

TƏDQIQATIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı: XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının klassiki, qüdrətli qələm sahibi, lirik hekayələr ustası, monumental nəsrimizin yaradıcılarından biri və milli dramaturgiyamızın yarım əsrini böyük cəsarətlə öz çiyində daşıyan xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyev ədəbiyyat və mədəniyyətimizin görkəmli simalarından biridir. Yazıçının bədii əsərlərində toxunduğu mənəviyyat problemləri özəl bədii-estetik dəyərinə, dərin fikir genişliyinə, ictimai-sosial mahiyyətinə görə bu gün də düşündürücüdür, aktualdır, milli düşüncə və əxlaq tərzinin formalaşmasında çox dəyərli əhəmiyyət kəsb edir. Mütəfəkkir sənətkar ən qlobal bəşəri mövzulara, qatı sosial-ictimai problemlərə məhz insan mənəviyyatından pəncərə açdı, yeni baxım bucağı ilə oxucunu daha böyük ülviyyətlə öz qələminin diktəsinə səfərbər etdi.

İlyas Əfəndiyev yüz qırx üç yaşlı peşəkar teatrımızın əlli ilinin repertuar ağırlığını əzəmətli çiyinlərində daşdı. Dramaturgiyamıza onlarca kamil və orijinal obrazlar qalereyası bəxş etdi. İlyas Əfəndiyev Azərbaycan milli teatrında lirik-psixoloji üslubun təməlini qoydu və onun formalaşması üçün ölməz sənət əsərləri yaratdı. Dramaturqun “Sən həmişə mənimləsən” (14 noyabr 1964) pyesinin Akademik Milli Dram Teatrında rejissor Tofiq Kazımov tərəfindən tamaşaya qoyulması lirik-psixoloji üslubun yaranmasının əsası oldu. Rejissorlar yeni janr, üslub, ifadə vasitələri axtarışlarında öncə İlyas Əfəndiyev dramaturgiyasının incilərinə istinad etdilər. Mövzuların bəşəriliyinə, konfliktlərinin psixoloji dərinliyinə, mənəvi-əxlaqi problemlərin fundamental əzəmətinə görə İlyas Əfəndiyevin bədii irsi bu gün də aktualdır.

Mövzunun aktuallığı həm də mövzunun müasirliyi deməkdir. Xalqın mənəvi taleyində mühüm rol oynayan görkəmli sənətkarın ədəbi qəhrəmanları sərbəst düşüncəli və müstəqil xarakterli insanlardır. O qəhrəmanlar cəmiyyətdə əsrlər boyu mövcud olub daşlaşmış zərərli ehkamlara meydan oxuyan cəsarətli, qorxmaz və yenilikçi gənclərdir. Və bu obrazların ruhuna hopmuş azadlıq ovqatı öncə mütəfəkkir sənətkarın öz daxili azadlığından qaynaqlanıb. Ədəbiyyatımızda çox sayda obraz var ki, illər boyu saralıb qat kəsmiş səhifələrin arasında itib-

batır, yalnız aradabir hansısa tədqiqatçı tərəfindən hansısa ədəbi faktın təsdiqi və inkarı üçün xatırlanır. Amma heç bir mübaligəyə yol vermədən demək olar ki, ədəbiyyata həyatdan gələn İlyas Əfəndiyevin qəhrəmanları birbaşa kitablardan həyata addımlayıblar.¹

Ustad sənətkar öz yaradıcılığı etibarilə klassik irsə, milli ədəbi ənənələrə dərin köklərlə bağlı idi. Yazıçının ədəbi qəhrəmanlarını dünya ədəbiyyatı kontekstindən kənarında təsəvvür və təhlil etmək qeyri mümkündür. Ədibin yaratdığı obrazlar sənətkarlıq və bədii bütövlük baxımından milli və bəşəri paradigmaları özündə birləşdirir. İlyas Əfəndiyevin əsərləri bir sıra dünya xalqlarının dillərinə tərcümə olunmuş və həmin məmləkətlərdə yaşayan insanların mənəvi aləminə daxil olmuşdur. Bu bir həqiqətdir ki, hər hansı bir xalqın mənəvi-əxlaqi dünyasını böyük bir mühitdə istedadla yazılmış bədii siqlətli əsərlər təqdim edir. Elə biz özümüz də bizə yad olan millətlər və xalqlar haqqında bütün gərəkli məlumatları ədəbiyyat vasitəsilə almışıq. Coğrafi məkan etibarilə bizdən uzaq olan mühitdə yaşayanlar, xalqımız haqda ən müfəssəl və dolğun, eləcə də tarixi – əxlaqi məlumatları bir çox digər klassik və müasir sənətkarlarımızla yanaşı, həm də İlyas Əfəndiyevin əsərlərindən əxz edə bilərlər. Əlbəttə, söhbət xalq həyatını miqyaslı təsvir edən, xalqın taleyində rol oynayan və xalq yaddaşında yaşayan sənətkarlardan gedir.

İlyas Əfəndiyev gələcəyin yazıçısıdır. Bunu həyat özü sübut etməkdədir. Sənətkar əsərlərinin böyük əksəriyyətini sosializm dönəmində qələmə alıb. Həmin siyasi dönəmin bir çox atributları artıq tarixin arxivinə verilib. Fəqət ədəbiyyat tariximizin bir çox əbədiyaşar nümayəndələri kimi İlyas Əfəndiyevin də zəngin yaradıcılığı “arxivə” qatılmaq təhlükəsindən olduqca uzaqdır. O səbəbdən ki, qüdrətli qələm sahibinin qaldırdığı əxlaqi-etik problemlər bu gün də aktualdır. Çağımızda “oxucu böhranı” yaşandığı, oxucunun “ədəbi dilemma” qarşısında qaldığı bir dövərdə çox əlamətdar və sevindirici haldır ki, İlyas Əfəndiyevin oxucu auditoriyası öz çevrəsini mütəmadi olaraq genişləndirməkdə-

---

¹ Mustafa F. Həyatdan kitaba, kitabdan həyata. “525-ci qəzet”, Bakı, 2009, 9 iyun.

dir. Təbii ki, zaman keçdikcə mütəfəkkir sənətkarın yaradıcılığına olan maraq və sevgi daha da artacaq.

İlyas Əfəndiyev həm də novator sənətkardır. Yaşadığı zamanın ictimai mahiyyət daşıyan kataklizm və kolliziyaları yazıçının əsərlərində bütün mahiyyət və nüansları ilə əks olunub. İlyas Əfəndiyevin ibrətamiz və mənalı həyat yolu sübut edir ki, yazıçının ən böyük vəzifəsi onun yüksək mündəricəli əsərləri, ən böyük sərvəti isə oxucu məhəbbətidir. İ.Əfəndiyev epoxal-zaman ierarxiyasına mənsubluğu baxımından, öz böyük sələflərinin - Mirzə Fətəlinin, Mirzə Cəlilin, Haqverdiyevin, Cabbarlının varisidir. O, böyük problemləri böyük sözün qüdrəti ilə təqdim edən ustad sənətkardır. İlyas müəllim bu dünyada nələrdən imtina etmişdi: Sov.İKP-nin üzvü olmamışdı və beləliklə də partiyanın totalitar rejim üçün çox xarakterik olan imtiyazlarından, imkanlarından istifadə etməmişdi. Bu, həm imtina idi, həm də Sov.İKP-yə qarşı bir yazıçı etirazı idi. O dövr üçün fəxrli, hörmətli, nüfuzlu sayılan vəzifədən – Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının Katibliyindən imtina etmişdi, 6 ay evdən bayıra çıxmamışdı ki, ondan əl çəksinlər. O dövrdə katiblikdən imtina edən ilk yazıçı idi, bu hərəkət siyasi cəhətdən onun özü üçün təhlükəli olsa da, öz azadlığını, müstəqilliyini qorumaya çalışan yeni ədəbi nəsillər üçün gözəl nümunə idi. Heç bir dövlət xadiminə mədhiyələr yazmamışdı, deməmişdi. Əksinə, əsərləri çap olunarkən, tamaşaya qoyularkən MK katibləri, şöbə müdürləri ilə müəyyən vaxt kəsiyində gərgin münasibətlərdə olmuşdu. Bu da təbii ki, onun yaşamına təsir edirdi.¹

“İnsan yalnız fədakarlıq göstərəndə öz varlığını sübut edir” - sənətkarın demək olar ki, bütün əsərlərinin leytmotivinə çevrilən əsl ideya budur. Onun çoxmilyonlu oxucu kütləsinin qəlbinə yol tapan müsbət qəhrəman obrazları məhz bu ideyanın bədii təcəssümüdür. İlyas Əfəndiyevin mədəniyyətimizin inkişafındakı ən böyük xidməti heç şübhəsiz onun milli teatrımıza bəxş etdiyi dram əsərləri ilə ilişgilidir. H.Cavid, C.Cabbarlı, S.Vurğun kimi dramaturqlardan sonra estafeti ələ alan və onu inamla irəliyə doğru aparan dramaturq teatrımızda xüsusi bir mərhələ təşkil edən “İlyas Əfəndiyev teatri”ni

---

¹ Bayatlı Ö. V. Mənim dahi dostlarım. “Oğuz eli” qəz., Bakı, 2009, aprel.

formalaşdırdı. AMEA-nın müxbir üzvü, professor İncilab Kərimovun qeyd etdiyi kimi: “İlyas Əfəndiyev teatri”nin estetikası artıq çoxdan formalaşmış və özünün qüvvətli və işıqlı cəhətləri ilə seçilmişdir. Bu teatr estetikasının incə və dözümlü qəlblərin hərarətindən, vətənə, xalqa sədaqətindən yoğrulmuş məhəbbət, igidliyin, cəsərin, dönməzliyin birliyindən yaranmış qəhrəmanlıq və mübarizlik, el-obaya, onun sənətinə vurğunluqdan qidalanmış fədakarlıq başlıca keyfiyyətlərdir. Bütün bunlar təbiilik, həyatilik, realizm və humanizmlə cilalandığından, eyni zamanda parlaq məfkurəviliyə və güclü ideala əsaslandığından onun idrakı və tərbiyəvi təsiri olduqca güclüdür”.¹ Sovet dönəmində şanlı kolxoz romanları təqdir olunanda İlyas Əfəndiyev həm kənd, həm şəhər mövzularında adi insani hisslərdən, məhəbbətdən, etibardan, sevginin kövrəkliyindən yazırdı, müstəqillik dövründə yaratdığı tarixi dramlarında isə gur səslə ürəyindəkiləri- xalqımızın tarixi faciələrini ifadə edirdi.²

XX əsr Azərbaycan teatr tarixində “İlyas Əfəndiyev teatri” ifadəsi, anlayışı və praktiki təzahürü danılmaz kulturoloji faktdır. “İlyas Əfəndiyev teatri” anlayışında 60-cı illərin teatr poetikası və bədii-estetik prinsipləri öz əksini tapır.³ Sənətsünaslıq doktoru, professor Məryəm Əlizadə düzgün qeyd edir ki, “Çağdaş elmdə məhz bu yeni açılan perspektivlər çağdaş teatrşünaslığı İ.Əfəndiyevin yaradıcılığını ənənəvi ədəbiyyatşünaslıq və ənənəvi teatrşünaslıq mövqeyindən deyil, “Zaman içində dalğa” fenomeni kimi araşdırmağa sövq etməlidir. İ.Əfəndiyevin ədəbi istedadının genetik kökləri milli ədəbiyyatın ən dərin qatlarından “şirələnərək” institusional mədəniyyətin faktı olan teatr sənətinin ədəbi əsasına, dramaturgiyaya hikmətli sözün enerjisini ötürməyə müvəffəq oldu”.⁴ İlyas Əfəndiyev öz istedadı və yorulmaz fəaliyyəti ilə altmış ilə yaxın bir dövrdə, yəni bütün sovet dönəmində ədəbi prosesin tək cə fəal iştirakçısı yox, həm də aparıcı simalarından biri oldu. Bir çox yazıçılar tutduqları vəzifəyə güvənib gur-gur guruldayanda, kommünizmin parlaq bu gününü və daha işıqlı

¹ Kərimov İ. İlyas Əfəndiyev teatri // Qobustan, Apostrof, 1997, № 1-2, s. 8-12.

² Anar. Keçən günlərin xiffəti. “525-ci qəzet”, Bakı, 2009, 28 may.

³ Əlizadə M. Sözlü adam. “525-ci qəzet”, Bakı, 2009, 3 iyun.

⁴ Yənə orada.

sabahını mədh edəndə İlyas Əfəndiyev inadkar bir inamla, əzmlə, fəqət sənət əzabkeşi üçün çox lazım olan müdrik bir təmkinlə ən uca taxta – bədii SÖZ taxtına sahib oldu. Və sonralar heç kim onu bu taxtdan sala bilmədi, iki güclü mühafizəçisi- İstedad və Şəxsiyyət əl-ələ verib onun bədii-fəlsəfi SÖZ mülkündəki hökmdarlığını qorudu.¹

İlyas Əfəndiyev çağdaş milli mədəniyyətə böyük təsir göstərmiş şəxsiyyətlərdəndir. Şəxsiyyətinin parametrləri etibarlı iləsə o, Azərbaycan maarifçiliyinin, partiyalı sovet ədəbiyyatının nümayəndələrindən, sosialist realizmi metodunun apoloqetlərindən daha çox Fransa Müqavimət Hərəkatına mənsub yazar və dramaturqları xatırladır. İlyas Əfəndiyevin ədəbiyyata gəlişinin rəsmi tarixi ilə Fransa Müqavimət Hərəkatının tarixi, demək olar ki, üst-üstə düşür. Fransa Müqavimət Hərəkatının üzvləri universal ədəbiyyatçılar idilər: onlar həm nəsrə, həm dramaturgiya ilə, həm fəlsəfə ilə, həm publisistika ilə, həm də sənət nəzəriyyəsilə aktiv şəkildə məşğul olurdular. İlyas Əfəndiyev də Azərbaycan mədəniyyətində haradasa onların yolunu təkrarlayır. Təbii ki, bu, şüurlu surətdə baş vermir. Sadəcə, bu, zamanın şərtləndirdiyi bənzər, oxşar hadisələrdir. Əgər başqa cürə desək, bu, dövrün yetişdirdiyi şəxsiyyətlərin məsəhiyyəti, ölçüsü arasındakı paralellərdir. İlyas Əfəndiyev də öz yaradıcılığında bütün Azərbaycan mədəniyyətini “qucmağa” meyllənirdi.² Ədibin hekayə, povest, roman, pyes və kinossenarilərində ayrı-ayrı dövrlər, ictimai-sosial mərhələlər, fərqli bədii-estetik təmayüllər orqanik şəkildə bir-birinə calanır, bir-birilə “dil tapır”, qarşılıqlı surətdə bir-birini tamamlayır və Azərbaycan mədəniyyəti hüdudlarında hadisə statusu alır.

Azərbaycan kulturoloji elmi hələ ki, İlyas Əfəndiyevin ədəbi-bədii irsinə bu yöndən yanaşmamışdır. ***Mövzunun aktuallığının*** ilkin əlamətini tədqiqatçı məhz bunda görür və onun milli mədəniyyət çərçivəsindəki əlaqələndirici missiyasını ön plana çəkir. Tənqidçi Vaqif Yusiflinin qeyd etdiyi kimi: “İlyas Əfəndiyev... Bu adı xatırlamaq kifayətdir ki, ədəbiyyatımızın son 60 ildə keçdiyi inkişaf

¹ Şəmsizadə.N. Böyük nəslin davamçısı. Bakı: Elm, 2005, s. 296.

² Bünyatova K. İlyas Əfəndiyev əsərlərinin ekran təəcəssümü: Sənət. nam.... dis. Bakı, 2007, s.18.

yolunu düşünək, geriye baxıb bu yolda İlyas Əfəndiyevin xidmətlərinin danılmaz olduğunu yada salaq. Və irəliyə baxıb bu böyük sənətkarın nəsilərə yadigar qoyduğu ədəbi irsin yaşarlığı və ölümsüzlüyü qənaətinə gələk”.¹

Mövzunun aktuallığının bir səbəbi də İlyas Əfəndiyevin bədii irsinə, onun çoxçeşidli yaradıcılığına yeni nəsilər tərəfindən bəslənən yaradıcı münasibətdir, yeni yanaşma növüdür. Konkret ifadə etsək sənətkarın müxtəlif janrlı əsərlərində qaldırdığı sosial-psixoloji və mənəvi-əxlaqi problemlər çağımızda da müasirdir, aktualdır. Tədqiqatçı “XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan mədəniyyətində İlyas Əfəndiyevin rolu” mövzusunda müraciət etməklə olduqca mühüm və Azərbaycan kulturoloji elmi üçün önəmli bir məsələni gündəmə gətirir. Bu mövzu həm İlyas Əfəndiyevin ədəbi-bədii irsinin araşdırılması, həm də milli mədəniyyətimizin aktual problemlərini çözmək baxımından da böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Mövzunun aktuallığı digər bir məqamla da şərtlənir. Belə ki, İlyas Əfəndiyev elə bir şəxsiyyət və elə bir yaradıcı sənətkardır ki, o, istedadının gücü ilə mədəniyyətimizin müxtəlif sahələrinə nüfuz edə bilmişdir. Xalq yazıçısının çoxçeşidli yaradıcılığında televiziya, kino və teatr sanki bir-birinə bağlı qarışıb yaşayır. Belə ki, Azərbaycan ədəbi mühitində ustad sənətkarın bir sıra əsərləri həm uğurla səhnədə tamaşaya qoyulmuş, həm də kino və televiziya ekranına yol tapmışdır. Bütövlükdə İlyas Əfəndiyev yaradıcılığı milli mədəniyyət üçün əsl məhək daşı funksiyasını yerinə yetirmək qüdrətinə malikdir. Dramaturqun “Mahnı dağlarda qaldı” faciəsinin teatr səhnəsində təcəssümü və sonradan kinoekran müstəvisində görünməsi tarixi olaylara yazıçı münasibətinin orijinallığı ilə diqqəti çəkir. Və zaman keçdikcə bu bədii əsər yeni mənalar işığında gündəmə gəlir. Xalq yazıçısı Elçin bu əsərə müraciət edərək “Aman ovçu, vurma məni” adlı maraqlı bir ssenari yazmışdır. “Gözlə məni” adı ilə ekranlara çıxan bu filmi geniş tamaşaçı auditoriyası maraqla qarşıladı. Ümumiyyətlə, İlyas Əfəndiyevin küll halında olan çoxçeşidli zəngin yaradıcılığı bizim milli bədii irsimizin ayrılmaz bir hissəsidir.

---

¹ Yusifli V. Nəsr: konfliktlər, xarakterlər. Bakı: Yazıçı, 1986, s. 171.

Dissertasiyanın aktuallığını şərtləndirən amillərdən biri də respublikadakı mədəni situasiyanın ümumi mündəricəsidir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin “fərman və göstərişlərinin”¹ nəticəsində milli mədəniyyətin inkişafından ötrü münbit şərait yaradılır. “2008-2018-ci illər üçün mədəniyyət sahəsində dövlət inkişaf konsepsiyası” adlı mühüm bir sənədin Azərbaycan Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi tərəfindən işlənilib hazırlanması da elə məhz bu siyasətin ümumiləşdirici, yekun sənədidir. Bu sənədin məzmun və qayəsi birbaşa şəkildə bizim tədqiqatın mövzusu ilə səsleşir və onun aktuallığını düşüncə müstəvisinə qaldırır. Konsepsiyanın bəndləri sırasında teatr sənətinin, həmçinin sənət sahəsində aparılan araşdırmaların fəal şəkildə mədəniyyət, informasiya məkanına daxil edilməsi də dəstəklənir. Konsepsiyada “elmi informasiya təminatının dərinləşdirilməsi”nə, “elmi-metodiki tədqiqatların aparılması”na da xüsusi önəm verilir. Bu faktın özü də dolayısı yolla dissertasiyanın mövzusunun aktuallığına dəlalət edir.

Mövzunun tədqiqatı tarixindən: Bu məsələnin öhdəsindən gəlmək və mövzunun tədqiqatı tarixini, yəni işlənilmə dərəcəsini müəyyənləşdirmək üçün biz çoxsaylı materialları nəzərdən keçirmişik. İlyas Əfəndiyevin bədii yaradıcılığı istər ədəbiyyatşünaslar və istər də teatrşünaslar tərəfindən müxtəlif yönərdən tədqiq edilib, onun nəsrinin, dramaturgiyasının tədqiqi ilə ilgili çoxsaylı tədqiqat əsərləri mövcuddur. Xalq yazıçısının çoxçeşidli yaradıcılığı haqqında yazılmış tədqiqat əsərlərinin, pyesləri əsasında hazırlanmış tamaşaların barəsində müxtəlif qəzet və ədəbi dərgilərin səhifələrində dərc olunmuş resenziyaların, rəylərin sayı o qədərdir ki, biz dissertasiyanın ədəbiyyat siyahısında onların bir çoxlarından imtina etdik, əks təqdirdə bu siyahı hədsiz dərəcədə uzana bilərdi. Lakin İlyas Əfəndiyev irsinin öyrənilməsilə ilgili elə monoqrafiyalar, elmi-nəzəri əsərlər, dissertasiya və məqalələr mövcuddur ki, onlarsız keçinmək qeyri-mümkündür. Çünki bu tədqiqatlar fundamental xarakter daşıyıb müəyyən yaradıcı axtarışlar mərhələsini yekunlaşdırır.

---

¹ 2008-2018-ci illər üçün mədəniyyət sahəsində dövlət inkişaf konsepsiyası / Mədəniyyət, Bakı: 2006, №46-47, 25 noyabr.

Bunların sırasında öncə ədəbiyyatşünas alim Yəhya Seyidovun adını qeyd etmək olar. Düzdür, hələ XX əsrin 40-cı illərindən etibarən müxtəlif mətbuat səhifələrində İlyas Əfəndiyev barəsində əsl yazıçı istedadına malik bir qələm sahibi kimi geniş danışılmış, onun bədii nəsr nümunələrinə resenziyalar həsr edilmiş, təhkiyə üslubunun özəl xüsusiyyətləri, orijinallığı açıqlanmışdır.¹ İlyas Əfəndiyev yaradıcılığının əhatəli, mükəmməl və məqsədyönlü tədqiqi Y.Seyidovun 60-cı illərdə yazdığı məqalələrdən başlayır ki, bu məqalələr də sonradan ədibin nəsr və dramaturgiya sahəsində fəaliyyətini işıqlandıran dəyərli bir monoqrafiyaya² çevrilmişdir. Sonralar mərhum professor Yaşar Qarayev də 60-cı illərdə mədəniyyətdə İlyas Əfəndiyev fenomenilə ilgili maraqlı analitik məqalələrlə çıxış etmişdir. Fikrimizcə professor Yaşar Qarayevin məqalə və mülahizələri İlyas Əfəndiyev yaradıcılığının tədqiqində yeni söz, yeni mərhələdir. O, Azərbaycanın ünlü nasiri və dramaturqu barəsində ayrıca monoqrafik əsər dərc etdirməsə də, özünün bu və ya digər tədqiqatında³ “Milli ədəbiyyatımızda İlyas Əfəndiyevin yeri, üslubu və mövqeyi” mövzusunda geniş yer ayırmışdır. 1987-ci ildə “Bilik” cəmiyyəti Y.Qarayevin “İlyas Əfəndiyev” adlı 50 səhifədən ibarət kiçik bir araşdırmasını⁴ da çapdan buraxmışdır. Bundan əlavə Yaşar Qarayev 1984 və 2002-ci illərdə İlyas Əfəndiyevin nəşr olunmuş “Seçilmiş əsərləri”nin 6 və 7 cildliyinə iki geniş və dəyərli giriş məqalələri yazmış, ədibin nəsrinin və dramaturgiyasının bədii-estetik siqlətini elmi-nəzəri təhlilə çəkmişdir.

Azərbaycan teatrşünaslığında İlyas Əfəndiyev bədii irsinin tədqiqi çeşidli təhlillərlə seçilməlidir. Dramaturqun pyesləri əsasında müxtəlif respublika teatrlarında hazırlanmış tamaşalara ünvanlanmış resenziyaların böyük əksəriyyəti teatrşünaslar tərəfindən qələmə alınmışdır. Bu baxımdan Azərbaycan teatrşünaslığında məxsusi məktəb yaratmış görkəmli alim Cəfər Cəfərovun

---

¹ Əfəndiyev Ə. İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığı. Bakı: Elm, 2000, s. 48.

² Seyidov Y. İlyas Əfəndiyev. Həyatı və yaradıcılığı haqqında müxtəsər очерк. Bakı: Azərnəşr, 1975, s.32.

³ Qarayev Y. Səhnəmiz və müasirlərimiz. Bakı, 1972, Dramaturgiyamız: vəziyyəti və vəzifələri, Ədəbiyyat və incəsənət, 1981, 19 iyun; Azərbaycan realizminin mərhələləri, Bakı, 1988.

⁴ Qarayev Y. İlyas Əfəndiyev. Bakı: Bilik, 1987, s. 50 .

“Təklük faciədir” məqaləsi¹ xüsusi aktualıq kəsb edir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, teatrşünaslarımız həmişə bu məqalədən bir örnək timsalında faydalanırlar. Belə ki, bu məqalə ilə İlyas Əfəndiyev yaradıcılığına yanaşma yönü tamam yeni bir müstəviyə yüksəlir: Həmin bu müstəvinisə “fəlsəfi-eqzistensial müstəvi” kimi səciyyələndirmək mümkündür.² Əlbəttə ki, İlyas Əfəndiyev irsiylə ilgili yazılmış məqalələr bununla bitmir. Biz mövzunun spesifik xarakterilə ilgili İlyas Əfəndiyev yaradıcılığını işıqlandıran məqalə və resenziyalara müəyyən seçki prinsipilə yanaşıb dissertasiyamız üçün ən önəmli olanlarından yararlanmışıq.

Sənətşünaslıq doktoru, professor İlham Rəhimli elmi-nəzəri araşdırmalarında İlyas Əfəndiyev pyeslərinin, tədqiqatçının özünün qeyd etdiyi kimi, “dram əsərlərinin daxili struktur quruluşu”nun, onun səhnəyə çıxardığı obrazlarının təhlilini və dramaturqun teatr fəaliyyətinin şərhini üstün tutmuşdur.³ Sənətşünaslıq doktoru, professor Məryəm Əlizadə isə öz tədqiqat əsərində dövrünün son dərəcə məşhur ədiblərindən biri sayılan İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığı əsasında lirik-psixoloji dramda qəhrəman probleminin mükəmməl təhlilini vermişdir.⁴ Sənətşünaslıq doktoru, professor İsrail İsrailov rejissor Tofiq Kazımova həsr etdiyi monoqrafiyasında İ.Əfəndiyev yaradıcılığının sənətkarlıq məziyyətlərinin təhlilinə yetərincə diqqət yetirmişdir.⁵ Yeri gəlmişkən, İlyas Əfəndiyev irsinin toplanılması və öyrənilməsi istiqamətində filoloq Əmin Əfəndiyevin gördüyü işlər xüsusi dəyərləndirilməlidir.⁶ Onun tərtiblədiyi biblioqrafik göstərici isə İlyas Əfəndiyev irsinin araşdırıcılarından ötrü əvəzsiz bir mənbədir.⁷ Əmin Əfəndiyevin biblioqrafik göstəricisi İlyas Əfəndiyevin mədəni fəaliyyəti ilə ilgili mövcud bütün materialların ünvanlarını açıqlayır və müasir tədqiqatçıların işini xeyli asanlaşdırır. Bu sətirlərin müəllifinin professor

---

¹ Cəfərov C. Əsərləri 2 cildə, II c., Bakı: Azərnəşr, 1968, s. 36.

² Bünyatova K. İlyas Əfəndiyev əsərlərinin ekran təcəssümü: Sənət. nam.... dis. Bakı, 2007, s.9.

³ Rəhimli İ. Dramaturgiya və teatr. Bakı: Işıq, 1984; Sənətdə keçən ömür. Bakı: Gənclik, 1992; Teatr, dramaturq və axtarışlar / Azərbaycan, 1982, № 2, s. 184.

⁴ Əlizadə M. İlyas Əfəndiyevin lirik-psixoloji dramları və onların səhnə yozumu // Azərbaycan EA əsərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası, 1982, №3. s. 85.

⁵ İsrailov İ. Zaman. Rejissor. Poetika. Bakı: Mars-Print, 1999, s.273.

⁶ Əfəndiyev Ə. İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığı. Bakı: Elm, 2000, s. 267.

⁷ Əfəndiyev Ə. İlyas Əfəndiyev: biblioqrafik göstərici. Bakı: Çinar-Çap, 2002, s.240.

N.Şəmsizadə ilə müştərək yazdıqları kitabda isə xalq yazıçısının novator nəsrinin, bənzərsiz dramaturgiyasının, ədəbiyyatımıza və mədəniyyətimizə qayğı və məhəbbət dolu məqalələrinin əhatəli elmi təhlili aşkarlanır.¹

Lakin çox təəssüf ki, İlyas Əfəndiyevin həyat və yaradıcılığı barədə saysız-hesabsız məqalələrin, resenziyaların, tədqiqat əsərlərinin olmasına baxmayaraq onun bədii irsinin Azərbaycan mədəniyyətində əhəmiyyəti və özəllikləri haqqında material hədsiz dərəcədə azdır. Və bu materiallar da müəyyən informasiyalardan başqa bir şey deyildir. Faktiki olaraq “XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan mədəniyyətində İlyas Əfəndiyevin rolu” mövzusunda heç bir tutarlı tədqiqat əsəri yoxdur. Ancaq Azərbaycan mədəniyyətşünaslığında İlyas Əfəndiyevin mədəniyyət sahəsindəki fəaliyyətini işıqlandıracaq məqalə, resenziya və tədqiqat əsərlərinin yoxluğu haradasa ədibin öz məqalə, xatirə və müsahibələrində aşkarlanan tədqiqat materialı ilə kompensasiya olunur. Lakin bütün bunlarla ilgili müəllif dissertasiyada müasir humanitar elmdə tez-tez müraciət olunan mədəniyyət və sənət nəzəriyyələrindən, məxsusən mədəniyyətşünaslığa dair elmi-nəzəri, publisistik materiallardan faydalanmışdır.

Dissertasiyanın məqsəd və vəzifələri:

Dissertasiya işində müəllifin əsas məqsədi XX yüzilin ikinci yarısında Azərbaycan mədəniyyətində İlyas Əfəndiyev yaradıcılığının əhəmiyyətinin təsirinin məsələsini, parametrlərini müəyyənləşdirməkdir. Tədqiqatçının əsas məqsədlərindən biri də budur ki, milli mədəniyyətin kontekstində görkəmli sənətkarın əsərlərinin milli mədəniyyət quruculuğu ilə bağlı bütün tarixi, ictimai-sosial, kulturoloji, bədii-estetik, yaradıcı məsələlər layiqincə işıqlandırılınsın. Milli mədəniyyətimizdə İlyas Əfəndiyev yaradıcılığının əhəmiyyətinin tarixini araşdırıb və bu araşdırmanın bədii-estetik məziyyətlərini təhlilə çəkməkdə tədqiqatçının bir məqsədi də milli mədəniyyət çərçivəsində bu problemin aktuallaşmasına, ona xüsusi diqqətin yönəldilməsinə nail olmaqdır. Bu məqsədə nail olmaq üçün müəllif aşağıdakı elmi vəzifələri kompleks şəkildə icra etməli olmuşdur:

---

¹ Şəmsizadə N., Xanoğlu V. Ədəbi proses və ədəbi nəsil (xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyevin nəslinin yaradıcılığı haqqında), Bakı, “Təhsil”, 2008, s.156.

- İlyas Əfəndiyev nəsrinin milli mədəniyyət problemlərinə refleksiyasını müəyyənləşdirmək;
- Milli mədəni identifikasiyada ədəbi dil və yazıçı təhkiyəsinin əhəmiyyətini, İlyas Əfəndiyevin hekayə, povest və romanlarında qəhrəmanın tipologiyasını, müəllif dili və personajların dili, qəhrəman və mədəni mühit problemlərinin təhlilini aparmaq;
- Dövrün mədəniyyət quruculuğu aspektlərinin bədii təcəssümünü aşkarlamaq;
- İlyas Əfəndiyev dramaturgiyasında mədəni quruculuq problemlərinin milli qayəsini araşdırmaq;
- Tarixi dramalarda Azərbaycanın mədəniyyət tarixinə yeni baxışın analizini vermək;
- İlyas Əfəndiyev teatrının sosial – kulturoloji mövzu dairəsini aydınlaşdırmaq;
- İlyas Əfəndiyevin publisistikasında milli mədəniyyət quruculuğu problemlərinə baxışları çözmək;
- İlyas Əfəndiyev publisistikasının bədii – estetik parametrlərinin milli – mədəni dəyərlərdən qaynaqlanmasını təhlil etmək;
- İlyas Əfəndiyevin kino yaradıcılığı ilə onun publisistikasının sosial – kulturoloji kontekstdə kəsişmə nöqtələrinin analizini vermək və s.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Tədqiqatın yeniliyi və orijinallığı ondadır ki, XX əsrin II yarısında Azərbaycan mədəniyyətində İlyas Əfəndiyevin rolu ilk dəfə olaraq kompleks şəkildə tədqiq edilir. Ona görə də tədqiqatçı tədqiq etdiyi mövzunun yeniliyini və orijinallığını bir qədər də qabartmağa çalışıb, bu məqamı daha geniş tədqiqat müstəvisində gəlişdirib. Müəllif səy edib ki, İlyas Əfəndiyev yaradıcılığında milli mədəniyyət problemlərinin təzahürünü dövrün ictimai- siyasi problemləri ilə uzlaşdırın, onların yaranma zərurətini bu problemlərin birbaşa təsir göstərdiyi mədəni mühitlə, zamanın, əsrin kulturoloji tələblərilə əlaqədə götürsün. Bir daha qeyd etmək istəyirik ki, bu araşdırma İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığının tədqiqi tarixinin yeni mərhələsidir. Səbəb də odur ki, dramaturqun əsərlərinin müstəvisi Azərbaycan mədəniyyətinin vacib problemlərinin

görükdürülməsindən ötrü əsas vasitəyə çevrilir. Öncə qeyd etdiyimiz kimi Azərbaycan kulturoloģiyasında hələ indiyənəcən belə bir mövzu işlənilməmiş, tədqiqat obyektini kimi götürülməmişdir. Yəni, mövzu birmənalı şəkildə yeni və orijinaldır. Təsadüfi deyil ki, milli kulturologiya kontekstində bu işə uyğun analoji tədqiqat tapmaq mümkün deyil.

Dissertasiyanın elmi yeniliyi bir də onda təzahür edir ki, İlyas Əfəndiyev yaradıcılığının milli mədəniyyətdə əhəmiyyəti onun nəsrində, dramaturgiyasında və publisistikasında öz bədii təcəssümünü tapır.

Tədqiqatın obyektini və predmetini: Dissertasiyanın tədqiqat obyektini Azərbaycanın xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyevin çoxşaxəli yaradıcılığıdır, sənətkarın bədii irsinin milli mədəniyyətimizdəki özəl yeridir.

Tədqiqatın metodoloji əsasları: Müəllif tədqiqat üzərində çalışarkən öncə tarixilik prinsipinə istinad edib. Lakin bununla belə dissertasiyanın metodoloji özü, tarixi-müqayisəli təhlillə sosial-kulturoloji analiz üzərində qərarlaşır. Ona görə də dissertant sənətşünaslığın təsviri metodundan tutmuş çağdaş qloballaşmada elmin rolu haqqında mövcud nəzəriyyələrə qədər bir çox konsepsiyalara metodoloji baza kimi əsaslanmağa çalışmışdır. Müəllif dissertasiyada müqayisəli təhlildən də yeri gəldikcə yararlanır. Tədqiqatçı elmi işində Azərbaycan mədəniyyəti problemlərinə dair nəzəri konseptual fikirlərdən də qədərincə faydalanır, lazım gəldikdə isə semioloji araşdırma metodlarına üz tutur.

Tədqiqatın nəzəri –təcrübi əhəmiyyəti: Tədqiqatın nəticələrindən Azərbaycan mədəniyyət tarixinin müasir mərhələsinin tədrisi, habelə ali məktəblərdə İlyas Əfəndiyev irsinin tədrisi prosesində vəsait kimi istifadə oluna bilər. Bu dissertasiyanın materialları kulturoloji yönümlü tədris müəssisələrində, xüsusilə mühazirə və seminarların hazırlanmasında da yardımçı metodik göstərici funksiyasını yerinə yetirməyə qabildir. Biz şübhə etmirik ki, bu tədqiqat işi bir çox tarixi və nəzəri aspektlərin işıqlandırılması baxımından da gələcək aspirant və dissertantların köməyinə çatmaq iqtidarındadır. Təqdim etdiyimiz dissertasiya işinin əhəmiyyəti yeni ampulada, yeni istiqamətdə və metodologiyada olan işlərin sırasına düşməklə bu sıranın böyüməsində iştirak etməkdir. Digər tərəfdən isə bu

elmi araşdırma milli kulturoloji düşüncə tariximizin ayrı-ayrı mərhələlərinin inkişafı ilə bağlı yeni elmi informasiyaları özündə ehtiva edir.

Dissertasiyanın aprobasiyası: Dissertasiya Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin “Mədəniyyətşünaslıq” kafedrasında hazırlanaraq yerinə yetirilmiş, hesabatlarda, elmi konfranslarda aprobasiya olunmuşdur. Tədqiqatın əsas müddəaları və nəticələri müəllifin kitablarında, elmi məqalələrində və konfrans materiallarında öz əksini tapmışdır. Tədqiqatın nəticələri tezis şəklində aspirantların və dissertantların, gənc mütəxəssis və alimlərin konfranslarına çıxarılmışdır.

Dissertasiyanın quruluşu:

Dissertasiya girişdən, hər fəsildə iki paragraf olmaqla üç fəsildən, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

TƏDQIQATIN ƏSAS ELMİ MƏZMUNU

Girişdə mövzunun aktuallığı əsaslandırılır. Tədqiqatın obyektı və predmeti, məqsəd və vəzifələri, elmi yeniliyi, təcrübi əhəmiyyəti, nəzəri – metodoloji əsasları şərh olunur. **“İlyas Əfəndiyev nəsri milli mədəniyyət problemlərinə refleksiya kimi”** adlı birinci fəsildə qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikası müstəqillik əldə etdikdən sonra başqa sahələrdə olduğu kimi mədəniyyət sahəsində də geniş islahatlar başladı. Öncə “Mədəniyyət haqqında Qanun” qəbul olundu. Qanunda həmin sahədə dövlət siyasətinin əsas prinsipləri və vəzifələri kifayət qədər aydın ifadə olunub. XX əsrin son on illiyi və XXI əsrin əvvəllərində mədəniyyətin qloballaşma prosesi sürətlə inkişaf etmişdir. Çünki qloballaşma millətlərin dünya sistemində inteqrasiyasının sürətləndirilməsinə güclü təsir edir, xalqlar arasında mədəni əlaqələrin genişlənməsinə imkan verir. XX əsr elmi-texniki tərəqqi əsri, XXI əsr isə qloballaşma, inteqrasiya və informasiya əsri adlanır. Qloballaşma prosesi təşəkkül tapdığı vaxtdan indiyə kimi Qərbi və Şərqi dövlətləri arasında sosial, iqtisadi, mədəni və hərbi əlaqələr sürətlənir, kommunikasiya vasitələri genişlənilir. Qloballaşma inkişaf etmiş Qərbi dövlətlərində məqbul sayılan ideoloji

standartlar əsasında baş verdiyindən, müsəlman dünyası bu proseslər zamanı, onlara ayrılmış yeri və xüsusi çəkini müəyyən etmək zərurəti ilə qarşılaşmışdır.¹ BMT-nin təhsil elm və mədəniyyət məsələləri üzrə nizamnaməsində yazılır ki: “İnsan ləyaqətini qorumaq üçün mədəniyyət və təhsil ədalət, azadlıq və sülh əsasında bütün insanlar arasında geniş yayılmalıdır; ona görə də, bu baxımdan bütün xalqların üzərinə qarşılıqlı əməkdaşlıq ruhunda yerinə yetirilməli olan müqəddəs vəzifələr qoyulur. Buna görə də onlar dünyanın bütün xalqlarının təhsil, elm və mədəniyyət sahəsində əməkdaşlığı yolu ilə tədricən beynəlxalq sülhə və bəşəriyyətin rifahına nail olmaq məqsədi”² güdür. Dünya kulturoloji fikri belə bir ümumi qənaətə gəlir ki, ənənəvi tədqiqatlarda bir-birindən ayrı, əlahiddə təqdim edilən qədim mədəniyyətlər, biri digərinin tarixi davamı və tamamlayıcısı olan qədim sivilizasiyaların təzahürü olmaq etibarilə vahid bir mədəniyyət hadisəsidir. Eyni mənbədən vüsət alan sivilizasiyalar tarixi epoxalar sınağından keçərək yenidən bir-birinə qovuşur.

Öz şəxsi həyatlarını, talelərini millətin taleyi ilə bağlayan insanların ömrü millətin ömrü ilə ilgili əbədiyyətə qovuşur. 1930-1990-cı illərin ədəbi prosesində və mədəniyyət tariximizdə həm şəxsiyyəti, həm də özünəməxsus yaradıcılığı ilə mühüm rol oynamış görkəmli sənətkarlarımızdan biri xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyevdir. Sosialist realizminin prinsip və vərdişlərinin ədəbiyyatda və nəzəri metodologiyada mövcud olduğu bir dövrdə muqtədir sənətkarımız çoxçeşidli yaradıcılığı ilə ədəbi prosesə yeni bir ab-hava gətirdi. Xalq yazıçısı sovet rejiminin normativ sxemlərinə məhəl qoymayaraq öz fitri istedadı ilə yazdığı əsərlərində insanın mənəviyyatından, onun daxili hiss və duyğularından, humanist dəyərlərindən çıxış etdi. İlyas Əfəndiyev XX əsr Azərbaycan nəsrinin və dramaturgiyasının, ədəbi dilinin və teatr sənətinin inkişafında xüsusi yeri olan sənətkardır. Qüdrətli sənətkarımız Sovetlər İttifaqı dövründə heç bir zaman Kommunist Partiyasının üzvü olmadı və bu partiyanın üzvü olmamaqdan da bir qürur duydu. O, qürurlu bir şəxsiyyət olaraq dövrün hakim ideologiyasına boyun

---

¹ Həsənova V. Qloballaşma prosesinin mədəniyyətlərin və sivilizasiyaların qarşılıqlı dialoquna təsiri // “Mədəniyyət dünyası”, X buraxılış, Bakı: ADMİU, 2005, s. 127.

² Mədəni irsin qorunmasına dair normativ hüquqi aktlar toplusu // 1 sentyabr 2001-ci ilədək olan vəziyyətə görə, Bakı: Elm, 2001, s. 9.

əymədi, yüksək vəzifədə gözü olmadı (hətta təklif olunan vəzifələrdən də imtina etdi), iş otağındakı kreslo onun üçün ən yüksək vəzifə kreslosu oldu. Bunun nəticəsidir ki, yazıçının heç bir əsəri dövrün hakim siyasi ideologiyasının prinsiplərinə uymadı.

İlyas Əfəndiyevin nəsrinə sovet nəsrinin sosioloji şablonlarını dağıtdı, sosialist realizminin estetik əhkamları ilə düz gəlməyən, xalq həyatının milli-mənəvi mənafeləri baxımından təcəssüm etdirən nəsr təmayülü yaratdı və ədəbiyyatımıza lirik-psixoloji üslub gətirdi. Xalq yazıçısının dram əsərləri ilə yeni rejissor, aktyor, bəstəkar və rəssam nəslə formalaşdı. “İlyas Əfəndiyev teatri”nin fəlsəfi – estetik və fikri-bədii tərəvəti bu gün də oxucuların və tamaşaçıların vətənpərvərlik hissinin və estetik zövqünün formalaşmasına öz təsirini göstərir.

İlyas Əfəndiyev özünəməxsus cəsarətlə bədii əsərlərində azadlığımızı, milli müstəqilliyimizi, xalq həyatını azərbaycançılıq və türkçülük məfkurəsi ilə təcəssüm etdirərək XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının klassikinə çevrildi. Azərbaycanın müstəqillik mövzusu xüsusilə onun üç əsərində - “Natəvan”, “Şeyx Xiyabani”, “Hökmdar və qızı”nda çox böyük ürək yanğısı, vətəndaşlıq qeyrəti ilə oxucuya təqdim olunur.

Bu əsərlərdə müəllif yazıçıdan daha çox tarixçi kimi çıxış edir. Tariximizdəki qara ləkələrin səbəblərinə və səbəbkarlarına qarşı bir hakimə çevrilir, hökm çıxarır, ittiham edir, atəş açır, od püskürür, həyəcan təbili çalır, “Ayıl, ey millət”, - deyir.¹ İlyas Əfəndiyev qüdrətli şəxsiyyəti, fenomenal bütövlüyü və zəngin yaradıcılığı ilə müasirlərinə, xüsusilə ədib və şairlərə, ümumən ziyalılara milli sənətkar mədəniyyətinin nümunəsini göstərdi. Onun həyatı və şəxsiyyətinin özü bütöv bir ədəbi- tarixi epoxadır. Yazıçının bədii əsərlərində qəhrəmanların ən çox daxili aləmləri, hiss və duyğuları, kədər və sevincləri yüksək bədiiiliklə təsvir edilirdi. Akademik Bəkir Nəbiyev haqlı qeyd edirdi ki, «Leninə, Stalinə, sosializmə, partiyaya dair şüar və şit təriflərlə dolu olan bu cür yazılardan tamamilə fərqli olaraq İlyas Əfəndiyevin əsərləri azərbaycançılığın, ilk növbədə

---

¹ Yaqub Z. Atamın sevimli yazıçısı. “525-ci qəzet”, Bakı, 2009, 23 may.

məhz ədəbi, milli-mənəvi dəyərlər, yüksək bəşəri ideallar işığında təqdimindən və tərənnümündən ibarətdir”.¹

XX əsrin sovet dönəmində bütün ədəbiyyat ağız-ağıza verib sosializmin, əfsanəvi kommunizmin “cahanşümul qələbələrini” vəsf və mədh etdiyi bir dövrdə İlyas Əfəndiyevin sənətkar nəfəsi öz kövrək-romantik addımları ilə İNSAN-ın qəlbinə daxil oldu, onu məhəbbətlə fəth etdi və bu İNSAN-ı sosioloji ehkamların məngənəsindən xilas etdi. İlyas Əfəndiyev adları bütün Azərbaycan tamaşaçılarının qəlbinə əbədi həkk olunmuş dram əsərləri ilə səhnədə elə bir səltənət yaratdı ki, sovet ideologiyası bu “Büllur saray”a daxil ola bilmədi, bu səltənətin, bu büllur sarayın hakimi öz daxili aləminin saflığını qoruyan İNSAN – milli Azərbaycan türkü idi. İlyas Əfəndiyev nəsr və dramaturgiyası ilə İNSAN-a əzəmi bir hörmət formalaşdırdı. Sovet ideologiyası İlyas Əfəndiyevə qalib gələ bilmədi, əksinə, zaman məhz İlyas Əfəndiyev fenomeninin təsdiqinə və təsbitinə xidmət etdi. İlyas Əfəndiyev öz şəxsiyyəti və yaradıcılığı ilə yeni ədəbi nəsillər formalaşdıran və nəsillərin əlaqəsini qoruyan yazıçı idi. O, gələcək nəsillərə anlatdı ki, istər tarixdə, istərsə də ədəbiyyat və mədəniyyət tarixində hər nəsil öz missiyasını yerinə yetirməyəndə sonrakı nəsillərin yükü ağırlaşır, bu isə tarixin və milli-mədəni prosesin gedişatına mane olur.

Azərbaycan milli-ictimai fikrinin təkamülü və mədəni-mənəvi dünyasının təkmilləşməsində mühüm rol oynayan bədii söz sənətkarlarımızdan olan İlyas Əfəndiyevin əsərləri bu gün də fəlsəfi-estetik əhəmiyyət daşıyan qaynaqlar sırasındadır. Çağdaş elmdə ustad sənətkarın yaradıcılığını yeni elmi konsepsiyaların araşdırma üsulları müstəvisində kulturoloji mövqedən tədqiqi geniş aktualıq kəsb edir.

“Milli mədəni identifikasiya (özünü eyniləşdirmə): ədəbi dil və yazıçı təhkiyəsinin əhəmiyyəti” mövzusunə həsr olunmuş birinci yarımfəsildə. İlyas Əfəndiyevin hekayə, povest və romanlarında qəhrəmanın mədəni tipologiyası, müəllif dili, və personajların dili, qəhrəman və mədəni mühit və s. məsələlər araşdırılır. Dissertasiyanın bu yarımfəsliində göstərilir ki, İlyas Əfəndiyev

---

¹ Sənətkarın ikinci ömrü. İlyas Əfəndiyev. Beş ilin salnaməsi. Bakı: Çinar-Çap, 2002, s.77.

Nizami, Şekspir, Axundov, Dostoyevski, Cavid, Cabbarlı kimi var- dövlət və mənəviyyət qarşıdurmasına, sosial bərabərsizlik və ictimai azadlıq əksliyinə dəfələrlə müraciət etmiş və problemi öz dövrünün və öz mühitinin rəngində, konkret təzahürlərində qələmə almışdır. Ədibin yaradıcılığında elə bil ki, bu günün problemləri həll olunur. (Bu bir həqiqətdir ki, böyük klassiklər bütün zamanlarda həmişə müasirdirlər). İlyas Əfəndiyevin “Xurşidbanu Natəvan”, “Şeyx Xiyabani” və s. əsərləri sadəcə, tarixə ümumi baxışın və marağın nəticəsi deyildi. Əslində bu pyeslər azərbaycanlılar üçün özünüidentifikasiya (özünü eyniləşdirmə) aktını təmin etmək məqsədi güdüdü. Bu bir həqiqətdir ki, milli özünü identifikasiyanın “kimlərlə eyniləşmək” variantında etnosun göstərilməsi ilə yanaşı böyük simalar, ərənlər qalereyasını da göstərməyin rolu var. Azərbaycan intellektuallarının kulturoloji, estetik araşdırmaları özünü identifikasiyadan bu missiyanı alaraq yeni vəzifələrə girişdi.¹ XIX əsrin axırında M.F.Axundzadə, H.Zərdabi osmanlı ədəbi dilinə baxanda xeyli sadə Azərbaycan türkcəsinə keçmişdilər. Bununla, ən azı, göstərmişdilər ki, loru azərbaycanca yüksək məzmun daşıyan, bildirən dil ola bilər. Bir zamanlar təmiz dil ideyası da Əfqaninin ortaya atdığı və sonralar başqalarının geliştirdiyi ideya idi.² Sovet hakimiyyəti dönməndə azərbaycanlıların türkcülük əsasında milli özünüdərkələrinə kəskin sədlər qoyuldu. Bu yasaqların başlıca səbəbi azərbaycanlıların türklüklə özlərini eyniləşdirib bu eyniləşmədən çıxan material bolluğunda özlərini düşünməyə qoymamaq idi və bolşevik ideologiyası əslində bu məqsədinə nail olaraq 70 il Azərbaycan dilinin gelişməsinə yavaşda bildi. Azərbaycan ədəbi dilinə yasaqlar və əngəllər qoyuldu. Bu yasağı pozanlar isə ağır repressiyaların qurbanı oldular. Əsrin əvvəllərində Əli bəy Hüseynzadənin irəli sürdüyü, müxtəlif variantlarda səslənən və milli bayrağa rənglərini vermiş “İslamçılıq, Türkcülük, Avropaçılıq (Müasirlik)” sovet dönməndə nə qədər “repressiyalara” uğrasa da ya latent (gizli), ya da açıq şəkildə azərbaycanlıların özlərini dərkində xüsusi rol oynadı. 60-cı illərdə milli özünüidentifikasiya, milli

---

¹ Əfəndiyeva N. Milli özünüdərk. Bakı: Ozan, 2006, s.190.

² Qurbanov Ş. Cəmaləddin Əfqani və türk dünyası. Bakı: BDU, 1966, s.186.

özünü bilmə geniş vüsət aldı. İlyas Əfəndiyevin, İsa Hüseynov, Anar, Elçin, Yusif Səmədoğlu və s. yazıçılarının nəsr dili ortaya çıxdı.

İlyas Əfəndiyev Azərbaycan nəsr tarixinin ən parlaq, ən uğurlu səhifələrindən biridir. Onun “Kənddən məktublar”, “Yun şal”, “Qırçı və qızıl çiçək”, “Dağlar arxasında üç dost”, “Üçatılan”, “Geriyə baxma, qoca”, “Körpüsəlanlar”, “Söyüdlü arx”, “Sarıköynəklə Valehin nağılı” və s. hekayə, povest və romanları milli ədəbiyyatımızın yeni bir mərhələsidir. İlyas Əfəndiyev Azərbaycan sovet ədəbiyyatının kanonlaşdırılmış çərçivələri hüdudlarında sosialist realizmindən ekzistensializmə sarı körpü atdı, öz innovasiyaları ilə yeni ədəbiyyatın yaranması üçün bədii-estetik zəmin hazırladı. Mərhum professor Yaşar Qarayev yazırdı ki: “Sənətdə Cabbarlı təliminin bir məqamı İlyas Əfəndiyevin yazıçı üslubunda xüsusi olaraq gözlənilir: məişətdə, əxlaqda inqilab və yenilik. Yalnız texnikada, sənayedə, paltarda və güzəranda yox, ürəkdə, fikirdə, daxili aləmdə yenilik. Məhz müasirlik- bir keyfiyyət kimi bu yaradıcılığı mövzu-problem baxımından tam xarakterizə edir: o, müasir olmayan pyes, müasirliyə xidmət etməyən nəsr yazmamışdır. Ən başlıcası isə odur ki, ədibin həyatda yenilik, müasirlik axtarırları sənətdə və sənətkarlıqda yenilik axtarırları ilə vəhdət təşkil edir”.¹ İlyas Əfəndiyev dövrün hakim ideologiyasına boyun əyməyərək, xalq həyatını, azərbaycançılıq və türkcülük məfkurəsi ilə təcəssüm etdirərək XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının klassikinə, ən böyük yazıçısına çevrildi. Onun bəşəri, bədii-estetik siqlətli əsərləri dünya miqyasında tanıtdı. Sənətkarın əsərləri fransız, ingilis, alman, ərəb, rus, fars, türk, çex, polyak, slovak, bolqar, macar, ispan, Litva, eston, gürcü və s. xalqların dillərinə tərcümə olunub. “Dağlar arxasında üç dost”, “Körpüsəlanlar” adlı əsərləri vasitəsi ilə İlyas Əfəndiyevin Azərbaycan gənclərinə təklif etdiyi personajlar artıq, əmək qəhrəmanlığı planında yox, sevgi planında identifikasiya simvolları oldu. Yazıçının əsərlərində sosialist həyat tərzinin “tərənnüm edilməməsi” məlum faktdır. Ancaq sovet ideologiyasına xarakterik tərzdə anqaje olmamasının başqa göstəriciləri də vardı. İlyas Əfəndiyev heç bir

---

¹ Qarayev Y. Əsrə sığmayan nəsr, yaxud çiyində teatrı, səhnəni saxlayan lirika. Əfəndiyev İ. Seçilmiş əsərləri 7 cildə, I cild, Bakı: Çinar-Çap, 2002, s. 6.

zaman Kommunist Partiyasının üzvü olmamışdı və dövlət vəzifəsini tutmaqdan da imtina etmişdi. Və o, bununla fəxr edirdi. Yazıçıya dövrün ideoloji hücumları da oldu. Bəzi əsərlərinə haqsız tənqidlər də yazıldı. Lakin ədib öz əqidəsinə sonadək sadıq qaldı. İnam və inadla öz yaradıcılığını davam etdirdi. Bu inam və inadı artıran isə ədəbi ictimaiyyətin və oxucuların böyük dramaturqun yaradıcılığına olan tükənməz məhəbbəti idi. Bu münasibətlə xalq yazıçısı Elçin yazmışdır: “İlyas Əfəndiyevin kimisə “ifşa” etməsinə, sonralar peşimançılığını çəkəcəyi cürbəcür bəraət bəhanələri gətirməyə məcbur olacağı hansısa bir “ifşa” məktubuna (o zamanın geniş yayılmış “ədəbi janrına!”) imza atmasına rast gəlməmişəm. O dövrün ədəbi-ictimai həyatını öyrənənlər bu faktın nə demək olduğunu daha yaxşı qiymətləndirə bilirlər (və qiymətləndirirlər!). Amma onu “ifşa” edən yazılar var”.¹ Bu, bir tarixi faktdır ki, ömrü faciələr burulğanında keçən ölməz dramaturqumuz Hüseyn Cavid müdafiə eləyən yeganə məktubu da xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyev yazıb: “Cavid azad etmək lazımdır, çünki xalq, onsuz da, onu sevir, onu unutmayıb, ürəyində gizlin saxlayıb, onu oradan çıxarmaq mümkün deyil. Cavid azad olunsa, respublikada vətənpərvərlik ruhu da yüksələr”...² Bir zamanlar İlyas Əfəndiyevin dayısı, tanınmış teatr xadimi Cəlil bəy Bağdadbəyov da görkəmli aktyor Rza Təhmasibin xalq düşməni kimi tanınmasında israrlı olan buyruq qulunun üzünə qələm və kağızı cırparaq həmin sənədə imza etməkdən imtina etmişdi.

İlyas Əfəndiyevin nəsrü üçün ən səciyyəvi cəhətlərdən biri odur ki, o, psixoloji təhkiyənin əsasında mühitin bədii koloritini yaratmaqla qəhrəmanın daxili aləmini, psixoloji vəziyyətini həmin mühitin kontekstində aşkarlayır.

Yazıçı hansı mövzuda yazırsa – yazsın, hansı istehsalat və mədəniyyət məsələsinə, iqtisadi və sosial problemə toxunur-toxunsun, fərqi yoxdur, diqqət mərkəzinə öz əməli və mənəvi-əxlaqi keyfiyyəti ilə seçimlənən insanı çəkir.

Səciyyəvidir ki, yazıçı yaratdığı obrazların mənəvi-psixoloji aləmini az sözlə, səlis, dərin və mənalı ifadələrlə sərgiləyir. Onun nəsr əsərlərində gənclərin mənəvi

---

¹ Elçin. İlyas Əfəndiyev. Şəxsiyyəti və sənəti haqqında bir neçə söz: Əfəndiyev İ. Əsərləri, 7 cildə, I c., Bakı: Çinar-Çap, 2002, s.31.

² Əliyev. V. Əsrin bədii irsi, Sənətkar və ədəbi proses, Bakı, “Tural-Ə” NPM- 2004, s. 118.

dünyası, xarakteri, psixologiyası açıqlanır. Əsərlərinin qəhrəmanları haqqında yazıçı yazırdı ki, mənim əsərlərimin qəhrəmanları müasir həyatda xarüqələr yaradan gənclərdir. Bu qəhrəmanlar öz fəaliyyətlərində elm və mədəniyyəti təbliğ edir, ucqar kənd və rayonlara yol çəkir, rüşvətxorluğa, ədalətsizlik və haqsızlığa qarşı mübarizə aparırlar. İlyas Əfəndiyevin müsbət qəhrəmanları təşəbbüsləri, qayğıları, axtarışları, ideya mövqeləri və əxlaqi simaları ilə təbii göstərildiyindən ürəyə yatır, qəlbimizdə işıqlı duyğular və nəcib fikirlər oyadırlar. Hər cür sxemdən, sünilik və quruluqdan uzaq olan bu sadə adamlar bütün canlı ehtirasları və həyati məqsədləri ilə verildikləri üçün cazibəli, tərbiyəvi, ideya – estetik dəyərlidir.¹ İlyas Əfəndiyevin nəsr əsərlərinin dilində, xüsusən hər bir obrazın xarakterində onun öz dünyagörüşü və psixologiyası görünür. Ədibin nəsr əsərlərində qaldırdığı aktual problemlər çağdaş mənəvi və ictimai tələblər baxımından bədii ustalıqla təsvir edilir. Yazıçı hər bir obrazın xarakterindəki ziddiyyətləri, işıqlı keyfiyyətlərlə yanaşı həm də kölgəli cəhətləri göstərir. İlyas Əfəndiyev yaradıcılığının özünəməxsus dil və üslub özəllikləri var. Qüdrətli qələm sahibi Azərbaycan dilinin saflığı uğrunda ardıcıl çıxış etmişdir. Dilin gözəlliyindən bəhs edən ədib yazırdı: “Xalqımızın dili onun əvəzsiz sərvətidir. Qafqazda, Yaxın Şərqdə bu dilin əhəmiyyəti barədə yüksək fikirlər söylənilib. Dədə-babalarımız, görkəmli söz adamlarımız dilimizi qoruyub zənginləşdiriblər. Ana dilimizin qayda qanunlarını pozmağa heç kimin haqqı yoxdur. Dili qorumaq qeyrət işidir, buna etinasız yanaşmaq olmaz”.² Akademik Bəkir Nəbiyev ustad sənətkarın təravətli dil özəlliklərindən bəhs edərək yazmışdır: “...Yazıçı (İlyas Əfəndiyev – V. Ə.) şirin dili, məlahətli təhkiyəsi ilə oxucunun ürəyini fəth edə bilir və ilk əsərlərində gözə çarpan bu keyfiyyət yazıçının fərdi yaradıcılıq üslubunu müəyyənləşdirən əsas amillərdən birinə çevrilmişdir”.³

Ədib Azərbaycan nəsrinə və dramaturgiyasına lirik – psixoloji üslubla yanaşı həm də yüksək koloritli bədii dil gətirdi. Dramaturqun dil və üslub sənətkarlığı

---

¹ İsmayılov Y. İlyas Əfəndiyevin yaradıcılıq yolu. Bakı: Elm, 1991, s. 91.

² Aydınoglu. T. Sənət ülvyyətinə sədaqət (İ. Əfəndiyevlə müsahibə). “Xalq qəzeti”, Bakı, 1994, 27 may.

³ Nəbiyev B. Şərəfli yol. “Kommunist” qəzeti, Bakı, 1984, 27 may.

xalq yaradıcılığından, milli folklorumuzdan rişələnir. Ana dilinə müqəddəs sərvət kimi baxan ustad sənətkar yazırdı: "... İstedadlı yazıçının dili quru, süni ola bilməz. Dilimizin təmizliyini daim diqqət mərkəzində saxlamaq hər bir yazıçının vicdan vəzifəsidir. Dilin gözəlliyi həyatın poeziyası deməkdir, duyğuların gözəlliyi deməkdir. Dilin sərrastlığı yazıçının həyatı düzgün dərk etməsi deməkdir. Onu da unutmamalıyıq ki, Azərbaycan dili ən dərin fəlsəfi fikirləri belə dürüst ifadə üçün hədsiz imkanlara malikdir".¹ Müsahibələrinin birində xalq yazıçısı yazırdı: "...Bizim valehedici el ədəbiyyatımızın mənə çox təsiri olub. Mən uşaqlıqda el nağıllarını, el qoşmalarını çox eşitmişəm. Bizim yerlərdə uzun qış gecələrində xoruz banına qədər nağıl deyərdilər".²

Sənətkar el ədəbiyyatına, xalqımızın adət və ənənəsinə, çoxçeşidli mədəni irsimizin bütün uğurlarına böyük ehtirasla yanaşırdı. Yazıçıya görə "həqiqi sənət əsəri, həqiqi sənətkar zahiri hay-küçülükdən, sadələvh heyranlıqdan, mədhiyyəçilikdən uzaqdır. Həqiqi sənətkarın qarşısında onun mənsub olduğu xalqın həyatı bir dərya kimi dayanmışdır. O, bu həyatın dərinliklərinə nüfuz etməyə, onun dərini-sərini duyub dərk etməyə can atır".³ Mərhum professor Şamil Salmanov İlyas Əfəndiyev yaradıcılığında müasirlik keyfiyyətini qiymətləndirərək yazmışdır: "İlyas Əfəndiyev öz yaradıcılığında bu böyük əsrdə ədəbi mübarizənin ən əsas yollarından və hadisələrindən birini təmsil edən sənətkardır, yenilikçidir. O, əsrin ədəbi-estetik dəyərlərinin yaradıcılarından biridir. Və məhz bu səbəbdən də onun yaradıcılığı - əsərləri və görüşləri diqqətlə və dərinləndirilməyə layiqdir".⁴ Xalqımızın milli adət-ənənəsinə, mədəniyyətinə, folkloruna və mifologiyasına dərinləndirilməyə bələd olan yazıçı şifahi xalq ədəbiyyatının bütün janrlarından, bayatılardan, atalar sözü və məsəllərdən, xalq deyimlərinə, əfsanə və rəvayətlərdən, xalq mahnılarından və s. istifadə edərək əsərlərinə daxil etmiş onların bədii təsirini artırmışdır. Obrazların

---

¹ Əfəndiyev İ. Sənət güzəşt sevmir: Seçilmiş əsərləri 7 cildə, VII cild, Bakı: Çinar – Çap, 2002, s.462.

² Yəni orada.

³ Əfəndiyev İ. Şairin lirası: Seçilmiş əsərləri 7 cildə, VII cild, Bakı: Çinar – Çap, 2002, s.406.

⁴ Salmanov Ş. Yazıçı yolu. "Ədəbiyyat qəzeti", Bakı, 2000, 29 sentyabr.

dilindəki xalq deyimləri əsərin məzmun dəyərini, bədii təsir gücünü artırmaqla, dil baxımından da ifadəli, emosional və axıcı olmasına etgi edir. Ustad sənətkarımız öz yaradıcılıq dünyasını əsasən milli folklorumuzun çoxçalarlı qaynaqları ilə naxışlamışdır. İlyas Əfəndiyev yaradıcılığında oxucunu, (tamaşaçını) valeh edən əsas cəhət, heç şübhəsiz təbii və canlı dil gözəlliyi, dil təmizliyidir. Bu dil obrazlılığı, musiqililiyi, əlvanlığı, xalq ruhu və folklorla ilişgildir. İlyas Əfəndiyevin bədii əsərlərində sözlər sanki şeirləşir, nəğmələşir. Yazıcının bədii sözü oxucunun ürəyinə və fikrinə tez yol tapır və bu söz unudulmur, yaddaşda qalır.

Dissertasiyanın növbəti yarımfəslə «**Dövrün mədəni quruculuq aspektlərinin “Körpüsəlanlar”, “Söyüdlü arx”, “Sarıköynəklə Valehin nağılı” romanlarında bədii təəcəssümü**» adlanır.

Ölkəmizin müstəqillik çağında və milli özünüdərək prosesi keçirdiyi tarixi bir məqamda mədəniyyətimizin ayrı-ayrı mərhələlərini və milli kulturoloji fikir tariximizi yenidən tədqiq etmək çağdaş kulturologiya elmi qarşısında duran aktual problemlərdən biridir. Dünya siyasət tarixinə adı əbədi həkk olunmuş ümummillə lider Heydər Əliyev yazmışdır: “XX əsrdə Azərbaycanın əldə etdiyi ən böyük nailiyyət onun istiqlalıyyətidir. Yeni əsrə Azərbaycan artıq müstəqil dövlət kimi daxil olur. 1918-ci ildə yaranmış Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi olan Azərbaycan Respublikası hüquqi, demokratik dövlət quruculuğu yolu ilə əzmlə irəliləyir... Müstəqilliyi elan etmək, onun möhkəmləndirilməsi istiqamətində dövlət tədbirləri həyata keçirmək nə qədər vacib olsa da, əsl müstəqilliyi qazanmaq bu hələ azdır. Gərək hər bir insan və xüsusən gənc nəsill müstəqilliyin nə qədər müqəddəs olduğunu bütün varlığı ilə dərk etsin. Bunun üçün isə o, azərbaycançılığın, mənsub olduğu xalqın mədəniyyətinin, ədəbiyyatının, incəsənətinin, elminin nə olduğunu dərinləndirməlidir”.¹ Sovet rejiminin milli ədəbiyyatı axıracan məhv edə bilməməsini fəxrlə qeyd edən M.Ə.Rəsulzadə “Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərində bu münasibətlə yazırdı: “Ədəbiyyat bir millətin ruhunu əks etdirən ən gözəl aynadır, deyirlər. Bu tərif baxımından

---

¹ Əliyev H. Milli varlığımızın mötəbər qaynağı. “Ədəbiyyat qəzeti”, Bakı, 2000, 28 aprel.

yuxarıdakı iqtibas etdiyimiz materiallar bizə kommunizm ölkəsində, qırmızı istilanın milli hissi öldürdüynə dair bəzi bədbin hökmlərin mübaliğəli olduğunu göstərir”.¹ 60-cı illərin sonu, 70-ci illərin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan mədəniyyəti, ədəbiyyatı və incəsənəti böyük sürətlə inkişaf etməyə başladı. Ümummilli lider Heydər Əliyev həmin illərdə sübut etdi ki, sovet dövrünün ideoloji məhdudiyətlərinə baxmayaraq uzaqgörən rəhbəri olan xalq öz dilini, ədəbiyyatını, mədəniyyətini inkişaf etdirib yüksəltməyə qadirdir.² Azərbaycan dövlət müstəqilliyini qazandıqdan sonra milli-mədəni irsimiz və milli sənətimiz ideoloji buxovlardan və qadağalardan xilas edildi.

Ənənəvi sovet nəsrindən fərqli olaraq 60-cı illər nəsrini adətən insana dərin və yüksək münasibət bəslədi. Yazıcının təsvir və bədii tədqiq obyektini bilavasitə məhz bu istiqamətə yönəldi. Bütünlükdə yeni Azərbaycan nəsrini fərqləndirən odur ki, onun müəllifləri zaman haqqında, hadisələr, əhvalatlar haqqında yox, zamanın içində hadisələri meydana gətirən və bunlarda özünü tapan insanlar haqqında yazırlar.³ Yeni Azərbaycan nəsrini həyatı gerçəkliyi bədii gerçəkliyə çevirmək üçün çox böyük üstünlüklərə malik oldu. Başqa sözlə, yazıçılar onları əhatə edən insanları bədii qəhrəman səviyyəsinə qaldırdılar. Sovet nəsrinin fəvqəladə məziyyətlərə malik qəhrəmanlarından fərqli olaraq yeni nəsr qəhrəmanları təbii adamlar olduğundan həqiqi bədii təsir gücünə malik idilər. Yeni nəsr nümayəndələri ən çox diqqəti fərdin daxili aləminə, mənəvi dünyasının təsvirinə yönəldirdilər. Söhbət obrazın “böyük”, yaxud “kiçik” adamları təmsil etməsindən getmir, onun bədii vüsətindən gedir. Adətən adamların mənəvi aləminə dərinliklərlə nüfuz etmə bu nəsrin ən səciyyəvi cəhəti idi. Şübhəsiz, qəhrəmanın tipi öz-özlüyündə bədii niyyətin, estetik idealın miqyasını və vüsətini müəyyən etmir... “Böyük nəsr” o zaman baş tutur ki, “xırda” “monumental”ın ifadəsi, təzahürü üsuluna və vasitəsinə çevrilir. Hadisələrin xalis empirik, sırf məişət məzmununu baxımından izahı ilə məhdudlaşmayan sənətkar “xırda” qəhrəmanla da “böyük sənətə” yol tapa bilir: məgər E.Heminqueyin “Qoca və dəniz”, yaxud

¹ Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Səyavuşu. Bakı: Gənclik, 1991, s.84.

² Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığın əsasları. Bakı, 2005, s. 241.

³ Алиева С. Человек в меняющемся мире. Баку: Язычы, 1980, 233 стр.

M.Şoloxovun “İnsanın taleyi” sadə adam haqqında böyük, monumental fəlsəfi həqiqət ifadə etmirmi?¹ 60-cı illər nəsrinin görkəmli nümayəndələri onları əhatə edən adi insanla, onların daxili dünyasını təsvir etməklə bədii qəhrəman səviyyəsinə qaldırdılar. 60-cı illərdə təşəkkül tapan yeni nəsrin yaranması ilə ədəbiyyatımızda “sosializm realizm” prinsipinin hegemonluğuna son qoyuldu, ədəbiyyatda yeni İnsan konsepsiyası və yeni qəhrəman tipi meydana çıxdı. 60-70-ci illərdə Azərbaycan ədəbiyyatında meydana çıxan istedadlı əsərlər əslində, gəmidə oturub gəmiçi ilə dava etməyin nəticəsi idi. Gəmi yaşadığımız Sovet İttifaqı idi, gəmiçi isə sistem idi. Yalnız Azərbaycanda deyil, Rusiyada da, Baltika ölkələrində də, Ukraynada, Gürcüstanda da həmin sistemə öldürücü zərbələrdən birini heç şübhəsiz ki, bədii ədəbiyyat vurdu. Həqiqəti göstərməsi ilə.² Əvvəllər sovet nəsrində demək olar ki, yalnız bir aparıcı tip var idi: Bu, “mübariz insan” obrazı idi. O, daim kiminləsə, nə iləsə mübarizədə, çarpışmada olurdu. Bu “mübarizə kultu” ədəbiyyatda o qədər dərin kök salmışdı ki, ədəbi tənqid çox zaman həmin stereotip anlayışdan çıxış edərək yeni nəsr nümayəndələrini “mübariz qəhrəmanlar yarada bilməməkdə” suçlandırırdı.

Psixoloji aləmin bədii təsvirini, mənəvi, mədəni və sosial mətləbləri bədii vəhdətdə təcəssüm etdirməkdə İlyas Əfəndiyevin “Söyüdlü arx” romanı daha səciyyəvidir. Müəllif qəhrəmanı daim özünü təhlil vəziyyətində təsvir edir və əsərdə baş verən bütün hadisələri qəhrəmanın psixolojisindən, duyğu və düşüncələrindən keçirir. Təhkiyə müəllifin təsvirlərindəki analitik başlanğıcla qəhrəmanın psixoloji təqdimi əsasında qurulur.

Nuriyyə hər cür ruhi böhranların çarəsini zəhmətdə, vətənə xeyir verməkdə görür. O, Güney qışlaqdakı mədəni fəaliyyətindən xüsusi zövq alır. Həm də, özü kimi fədakar gənclərin fəaliyyətindən ilhamlanır. Nuriyyə mənən zəngin, geniş mənada ziyalı bir şəxsiyyətdir. Daim faydalı əməyə meyl etmək, mədəni yüksəlişə can atmaq, işıqlı, xeyirxah, nəcib olan hər şeyə məhəbbət, yaxşılığa, düzlüyə, ədalətə və haqqa inam onun təbiətindədir. Ümumiyyətlə, İlyas

---

¹ Qarayev Y. Nəsrin müasirlik axtarışları. Bakı: Poeziya və nəsr, 1979, s.176.

² Yusifli C. O külək bir də əsəcək, (Elçinlə müsahibə) / Azərbaycan, 1993, № 5-6, s. 159.

Əfəndiyevin qəhrəmanları bütöv xarakterə malikdirlər, öz fikir və hərəkətlərində ardıcılıqlar. Bu xüsusiyyət daha çox ədibin qadın surətlərinə aiddir. Daxili mətinlik, alicənablıq, təmkin onları hadisələr içərisindən mənən təmiz və üzüağ çıxarır. Nuriyyə öz bədii kamilliyi ilə dövrümüzün ən nəcib insanlarını təmsil edən parlaq bir şəxsiyyətdir.

Xalq yazıçısı 1960-cı ildə tamamladığı “Körpüsəlanlar” romanında dörd nəfər inşaatçının simasında körpüsəlanlar kimi kiçik bir kollektivin gördüyü faydalı işləri təsirli və mənəli boyalarla təsvir etmişdir. Əsərdə “Körpüsəlanlar” məfhumu həqiqi və məcazi mahiyyətlidir. “Körpü” sadəcə olaraq adamların və nəqliyyatın keçib getməsinə reallaşdıran adi tikinti obyektinə yox, həm də gələcəyə, arzulara, mənəviyyatlara salınan və açılan simvollaşmış “yoldur”.

XX yüzilin ikinci yarısında dünya ölçüsündə özünü göstərən qadın hərəkəti Azərbaycan ədəbiyyatında da özünü görükdürür. Qadın cəmiyyət həyatının bütün sahələrində kişilərlə bərabər olmaq istəyir. Müasir dövrün bu tələbi xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığında daha dolğun, daha yüksək səviyyədə əksini tapıb. Belə ki, əgər C.Cabbarlının Sevili, Almazı ictimai həyata hökumətin, partiyanın dəstəyi ilə atılırsa, İlyas Əfəndiyevin Səriyyəsi cəmiyyətdə özünü təsdiqinə öz mübarizəsi ilə nail olur. Səriyyə zamanı, cəmiyyəti və cəmiyyətdəki yerini dərk edə bilən qadındır.¹ İlyas Əfəndiyev qadın obrazlarının xarakterini bütün incəliyi və dolğunluğu ilə təqdim edir. Ona görə də bu obrazlar təbii görünür.

Ümumiyyətlə, hər bir mənəvi fəaliyyət insanın daxilində yaratdığı dünyanın maddi aləmə proyeksiyasıdır. Mühitə qarşı dayana biləcək, ona alternativ ola biləcək yeganə mənbə insanın daxili mənəvi aləmidir. “Sarıköynəklə Valehin nağılı” romanında əsərin qəhrəmanları öz sadə təbiətləri, təmənnəsiz qayğıkeşlikləri, həyata inamlı baxışları, mənəvi saflıqları ilə qəlbimizə yol tapıb, bizi təsirləndirə bilirlər.

---

¹ Eyvazlı A. Azərbaycan kulturologiyasında gender problemi: Kult. elm. nam. ... dis., avtor. Bakı, 2008, s. 21.

İctimai problemləri əks etdirməsi baxımından dövrünün ən “cəsarətli” əsəri kimi qiymətləndirilən “Sarıköynəklə Valehin nağılı” mövcud sistemi açıq-aşkar şəkildə tənqid edən bir romandır. Əsərin ən mühüm xüsusiyyəti müsbət qəhrəmanlardan çox mənfi surətlərin və ictimai quruluşun nöqsanlarının geniş şəkildə təsviridir. Müsbət qəhrəmanların dövrün ictimai problemlərinə qarşı apardıqları mübarizədə insani dəyərlərinin üzə çıxarılması onların geniş dünyagörüşə və ləyaqətli qəhrəman olduqlarını sübut edir. Müsbət qəhrəmanın belə aktivliyi yazıçının rolunun aktivliyidir, çünki Valehlə Sarıköynək eyni zamanda yazıçının idealını ifadə edən müsbət qəhrəmanlardır.¹

Dissertasiyanın ikinci fəslı **“İlyas Əfəndiyev dramaturgiyasında mədəni quruculuq problemlərinin milli qayəsi”** adlanır. Ümumiyyətlə, dövrün, siyasətin, ideoloji təsirlərin nə qədər güclü olmasına baxmayaraq İlyas Əfəndiyev nəsrində olduğu kimi dramaturgiyasında da həyatın nəbzini tutmağa, şəxsiyyətin mənəvi dramasını, insan psixologiyasının mübhəm duyum və çalarlarını yüksək bədiiliklə əks etdirirdi. İlyas Əfəndiyevin dramaturgiyasına yeni baxış, onun insan mənəviyyatına verdiyi töhfələrin öz tərəvət və əhəmiyyətini saxladığını göstərir. Yazıçının dramaturji janra müraciəti, bir tərəfdən teatr və repertuar problemi ilə bağlı idisə, digər tərəfdən onun fərdi yaradıcılıq üsulu, yazı manerası, bir sözlə, həyata və insana müdaxilə üsulu ilə şərtlənirdi. Bədi təhkiyədə psixoloji konkretliyə meyil onun drama keçməsinı təmin etmişdi. Nəsr sənətkarlığı baxımından təqdirəlayiq olan bu iki cəhət dramı yeni bir keyfiyyətlə - psixoloji dinamizimlə zənginləşdirir.² Mütəfəkkir sənətkar yarım əsr Azərbaycan milli teatrının bütün ağırlığını öz çiyinlərində daşdı, onlarla lirik-psixoloji, tarixi –fəlsəfi dramları ilə “İlyas Əfəndiyev teatri”nı yaratdı. O, dövrün hakim ideologiyasına boyun əyməyərək, xalq həyatını, azərbaycançılıq və türkçülük məfkurəsi ilə təcəssüm etdirərək XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının canlı klassikinə, ən böyük yazıçısına çevrildi. Dramaturqun pyesləri Moskva,

¹ Əliyev R. Bəraət ola bilməz. “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., Bakı, 1978, №45, s. 6.

² Şəmsizadə N., Xanoğlu V. Ədəbi proses və ədəbi nəsıl (xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyevin nəsılının yaradıcılığı haqqında), Bakı, “Təhsil”, 2008, s.12.

Sankt- Peterburq, Almatı, Səmərqənd, Aşqabad, Tiflis, Vilnüs, Mahaçqala, İrkutsk, İstanbul, Ankara və s. şəhərlərdə tamaşaya qoyulmuş və böyük müvəffəqiyyət qazanmışdır. İlyas Əfəndiyevin yazdığı 22 pyesdən 19-u Akademik Milli Dram Teatrının səhnəsində tamaşaya qoyulub və bu pyeslər çağdaş teatrın inkişafına güclü təsir göstərüb. Azərbaycan teatr poetikası bədii- estetik siqlətini geniş anlamda “İlyas Əfəndiyev teatri”nda tapdı.

İlyas Əfəndiyevə ruhən ən yaxın olan rejissor Tofiq Kazımov idi. İlyas Əfəndiyevin Tofiq Kazımovla hələ 50-ci illərin əvvəllərindən etibarən yaxın dostluqları var idi və bu dostluq da bir tərəfdən, təbii ki, şəxsi hisslərin ifadəsi idi, digər tərəfdən isə bədii – estetik əqidə, ədəbi məfkurə dostluğu idi.¹ Tofiq Kazımov 1954-cü ildə “Atayevlər ailəsi”ni, 1964-cü ildə “Sən həmişə mənəmləsən” pyesini, 1968-ci ildə “Unuda bilmirəm”i, 1969-cu ildə “Məhv olmuş gündəliklər”i, 1975-ci ildə isə “Bağlardan gələn səs”i Akademik Milli Dram Teatrının səhnəsində tamaşaya qoydu.

İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığında müasirlik geniş fəlsəfi mənə daşıyır. Müasirlik öncə onun əsərlərinin ideya – məzmununda, yaratdığı obrazların dünyagörüşündə, mənəvi - əxlaqi aləmində özünü göstərir. Dramaturqun qəti inamına görə ədəbiyyatda müasirlik müasir həyatı düzgün, istedadlı duyub istedadlı əks etdirmək deməkdir. Müəllif müxtəlif xarakterli obrazlar yaradanda, onların daxili aləmini əks etdirəndə mənəvi – əxlaqi dəyərləri əsas istinad mənbəyi seçmişdir. Dramaturq “Mənim günahım”, “Unuda bilmirəm”, “Məhv olmuş gündəliklər”, “Qəribə – oğlan”, “Büllur sarayda” və s. pyeslərində dövrün zəruri problemlərini, xüsusilə mədəniyyət və mənəviyyat kimi aktual məsələləri ön plana çəkmişdir. Bu əsərlərdə qəhrəmanın həyatda və ailədə mövqeyi, mədəniyyət quruculuğunda fəaliyyəti, mənəvi saflığa və halal zəhmətə çağırış yüksək bədiiliklə təsvir edilir. Dramaturqun pyesləri insan xarakterlərinin psixoloji təsviri baxımından diqqəti çəkir. Müqtədir sənətkar yaradıcılığı boyu həyatın bütün tərəflərinə aydın baxışı ilə sosial problemlərin ciddi bədii təhlilinə çalışır, şəhər və kənd həyatının, istehsal və mədəni quruculuq problemlərinin, bu

---

¹ Elçin. İlyas Əfəndiyev. Şəxsiyyəti və sənəti haqqında bir neçə söz: Əfəndiyev İ. Seçilmiş əsərləri 7 cildə, I c., Bakı: Çinar-Çap, 2002, s.36.

sferada çalışan insanların işi və həyatı, gündəlik qaygıları, arzu və istəkləri, bir sözlə, daxili – mənəvi aləmlərinin təsvirinə xüsusi dəyər verir. Xalq şairi Səməd Vurğun yazırdı ki, “müasir ədəbiyyat xalq idrakından, xalq mənəviyyatından danışdığı zaman, onun mənəvi keçmişinə böyük bir hörmət və məhəbbətlə yanaşmalı, tariximizin həyat və mübarizə səhifələrini ilham və ürəklə vərəqləməlidir, lakin biz, tarixin uzaqlarına getdiyimiz zamanlarda belə, yenə öz əsrimizin övladı olduğumuzu unutmamalıyıq. İnkişaf yalnız qabağa, irəliyə getməkdir”.¹ Çoxşaxəli yaradıcılığında milli özünüdərkə ümumbəşəri dəyərlər arasında bir körpü yaradan qüdrətli qələm sahibinin ədəbi irsi milliliyin əsl bədii təəcəssümüdür.

Bütün varlığı ilə öz xalqına sadıq olan ustad sənətkar milli çərçivəyə qapanıb qalmır, bütün bəşəriyyətə yol açır. Dramaturq Vətən və milli azadlıq ideyalarından söz açarkən həm öz dövrü haqqında, həm də çağdaş bəşəriyyət haqqında danışır. İlyas Əfəndiyevin dram əsərlərində hər bir müsbət obraz bir milli – azərbaycanlı kimi görünür. Həmin “Mən” bütün dünyada azərbaycanlı obrazının mətin, qəhrəmanlıqla müşayiət olunan bədii təəcəssümüdür. Bu obrazlar milli qürurları ilə seçilir. Onları təkcə öz millətinin deyil, bütün sivilizasiyanın, bütün insanlığın taleyi düşündürür. Bütövlükdə İlyas Əfəndiyev yaradıcılığının estetik özülünün əsasında milliliklə bəşəriyyətin vəhdəti durur. Xalq yazıçısı bədii yaradıcılığında özünü novator və orijinal bir sənətkar kimi tanıtdı. Bədii yaradıcılığında yenilikçi və orijinal olmaq isə əslində mədəniyyətin avanqardına çevrilib onu irəli aparmaq deməkdir. XX əsrin ikinci yarısında yaşayan soydaşlarımız İlyas Əfəndiyevin səhnədən söylədiyi monoloqları dinlədi, düşündü, əxz etdi. Bu monoloqların mənəvi əhatə dairəsində formalaşan dramaturgiyamızın yeni nəslə öz yaradıcılıqları ilə inkişaf prosesinin dialektikasını təsdiqləmiş oldu. Mədəniyyətimizin zaman zəncirbəndinin qırılmazlığını məhz bu cür münasibət təmin edir.²

Dissertasiyanın **“Tarixi dramlarda Azərbaycanın mədəniyyət tarixinə yeni baxış”** probleminə həsr olunmuş birinci yarım-fəsildə göstərilir ki, İlyas

---

¹ Vurğun S. Biz və tarixi keçmişimiz. “Ədəbiyyat” qəz., Bakı, 1945, 27 iyul.

² Əlizadə M. Sözlü adam. “Mədəniyyət” qəz., Bakı, 2009, 2 oktyabr.

Əfəndiyevin tarixi dram əsərləri özünün bədii – fəlsəfi fikir dərinliyi, milli problematikanın müasirliyi, yüksək mənəvi, əxlaqi dəyərlərə malik qəhrəmanları ilə sənətkarın yaradıcılığında özünəməxsus mövqe tutur. Tarixi keçmişə müraciət, ideya – bədii keyfiyyətləri ilə bir – birindən seçilən tarixi əsərlərin yazılması ədəbi – bədii inkişafın ümumi qanunauyğunluğu olub, tarixi zərurətdən meydana çıxan hadisədir. İlyas Əfəndiyev də tarixə müraciət edəndə yaşadığı dövr haqqında fəlsəfi mühakimələr aparmaq, cəmiyyət və fərd, insan və zaman arasında münasibətləri aydınlaşdırmaq üçün keçmişə doğru tarixin pillələrinə enir, dövrün ictimai – fəlsəfi mənzərəsini tarixi müstəvidə verməyə çalışır. Dramaturqun “Mahnı dağlarda qaldı” pyesində Qarabağın timsalında Azərbaycan xalqının azadlıq uğrundakı mübarizəsi təsvir edilmişdir.

Yüksək ideya – bədii səviyyəsinə, tarixi hadisələrin real təsvirinə və müvəffəqiyyətli səhnə təcəssümünə görə İlyas Əfəndiyevin “Xurşidbanu Natəvan” əsəri həm oxucuların, həm də tamaşaçıların dərin marağına səbəb oldu. Dramaturq öz müsahibələrində göstərirdi ki, tarixi hadisələrə yanaşanda tarixilik prinsipi əsas götürülür. Müəllifin fikrincə xalq qəhrəmanı haqqında yazarkən, onun şəxsi həyatındakı faktları dəyişmək olar, lakin onun xalqla bağlı mübarizə yolu olduğu kimi göstərməlidir. Natəvan dramda tək-cə bir şairə kimi göstərməyib, o, həm də şairlikdən çox Qarabağ bölgəsinin hökmdarı, xanı kimi göstərilib. Dövrün ziyalıları ilə ünsiyyətində, xalqın mədəni tərəqqisində, bütün məsələlərdə o güclü görünür, müsahiblərini üstələyir. Professor Yaşar Qarayev əsərdəki tarixiliklə müasirliyin vəhdətindən və mədəniyyət tarixi faktlarına yeni baxışla ilgili yazırdı: “... Maraqlıdır ki, İlyas Əfəndiyev, əsasında tarixi şəxsiyyətin dayandığı ilk pyesinin qəhrəmanını da Azərbaycan qadınlarının sırasından seçir və qadın qəhrəmanlı ilk Azərbaycan tarixi dramını yaradır. Şairə və dövlət xadimi Natəvanda o, yüksək daxili aləmli, saflıq, xeyirxahlıq və fədakarlıq ehtirasları ilə aşıb – daşan müasir qadın qəhrəmanlarının milli – mənəvi sələfini, Sevil, Almaz, Səlimə, Nargilə, Şahnaz ənənələrinin qədimliyi və fasiləsizliyi ideyasını ifadə etməyi qarşıya məqsəd qoyur. Əsas tarixi və bioqrafik detallara sədaqət qorunub saxlansa da, müəllif tarixi hadisələrin ifadə etdiyi məntiqi, psixoloji qanunauyğunluqları bədii təxəyyülün imkanları ilə

tamamlamaq və başa çatdırmaq yolu ilə gedir. Natəvanı həm doğma və füsunkar Şuşanın, həm də bütünlükdə məhkum, tragik taleli, parçalanmış Azərbaycanın taleyi haqda düşünən, vətəndaş və ictimai xadim, həm də həssas və zərif bir şairə, qadın və ana kimi görürük. İran şahzadəsinə milli qadınlığın qürur və ləyaqət dərslərini də, hərbi zabit, canişinin yavəri Xosrov Usmiyevə vətəndaşlıq və vətənpərvərlik dərslərini də şairə - qadın Natəvan verir!”¹ Natəvanı bir şair kimi xalq yaxşı tanıyır və sevir. İlyas Əfəndiyevin sənətkar qüdrəti ondadır ki, o, bu xanımın şairəliyini bir qədər kənarında qoyub, qadın hökmdar, ədalətli xan qızı obrazını yaratmışdır. Pyesin bütün fəsilləri dərin fəlsəfi fikirlər üzərində qurulmuşdur. “Əgər bu dünyada xoşbəxtlik deyilən bir həqiqət varsa, o da yalnız insanın öz vətəninə, öz mənliyinə, öz ləyaqətinə sahib olmasındadır. Mən azadlığın qüdrətinə inanıram. İnsanın gözəl hisslərinin, gözəl fikirlərinin pərvazı üçün, insan ləyaqətinin yüksəlişi üçün həqiqi vicdan azadlığı lazımdır”. Bu sözlər dramın leytmotividir. Natəvan “Şimali” və “Cənubi” Azərbaycan məfhumlarını qəbul etmir, vahid Azərbaycan haqqında düşünür, iki yerə bölünmüş vətəni bütöv görmək istəyir. O, Şuşaya su kəməri çəkdirir, məktəb açır, cavanları Rusiyanın mədəni mərkəzlərinə təhsil almağa göndərir. Mil düzünə həyat vermək üçün arxlar salmaq təşəbbüsünə əl atır və s.

Sovet hakimiyyətinin və ideologiyasının tüğyan etdiyi bir zamanda Azərbaycanın azadlığı və müstəqilliyi məsələsinə xüsusi önəm verən müdrik sənətkar uzaqgörənliklə əsərin baş qəhrəmanı Natəvanın dili ilə deyirdi: “Bu uçurumlu yolların sonunda bizi öz milli birliyini, azadlığını tapmış azad Azərbaycan gözləyir!” Xalq yazıçısının yaradıcılığında Cənubi Azərbaycan mövzusu xüsusi yer tutur. Bu mövzu ayrıca tədqiqat səviyyəsində indiyədək əhatəli təhlil obyektinə olmayıb. Vətənimizi iki yerə parçalayan müstəmləkəçilik siyasəti, xalqımızın bütövlüyü və müstəqilliyi hər an sənətkarı düşündürən əsas məsələlərdən olub. Cənubi Azərbaycanın tarixi olayları, milli xalq qəhrəmanlarının mübarizə yolları, tarix və ədəbiyyatı, mədəniyyət və dil məsələlərinin dərinədən tədqiq edilib öyrənilməsinə xalq yazıçısı ciddi mənə və

---

¹ Qarayev Y. Meyar şəxsiyyətdir. Bakı: Yazıçı, 1988, s. 282.

əhəmiyyət verirdi. Xüsusilə, milli folklor xəzinəmizin toplanmasında və nəşrində Cənubi Azərbaycan folklorunun oraya qatılmasını da ustad sənətkar vacib sayırdı.

1986-cı ildə Milli Akademik Dram Teatrının uğurlu tamaşalarından biri də “Şeyx Xiyabani” tarixi dramı oldu. Görkəmli dramaturq böyük ustalıqla yazdığı bu əsərini əsrin sonunda milli müstəqillik uğrunda tarixi mübarizələrin ərəfəsində, çox real və təsirli səhnələrlə təcəssüm etdirdi. Dramaturq Şeyx Xiyabani surəti ilə bir tarixi şəxsiyyətin simasında mübariz xalq qəhrəmanının bədii obrazını yaratmışdır. “Şeyx Xiyabani” də İlyas Əfəndiyev və teatr milli azadlıq hərəkatının rəhbəri Xiyabaninin taleyi nümunəsində Cənubi azərbaycanlıların ictimai şüurunun və azadlıq istəyinin yetkinləşdiyini göstərir. Bütövlükdə “Şeyx Xiyabani” tarixi dramı Cənubi Azərbaycana həsr olunan və xalqımızın milli özünüdərkinin köklü problemlərini yüksək bədiiliklə təcəssüm etdirən səhnə əsəridir.

Mühacirət həyatının ədəbiyyatımızda bədii taleyi İlyas Əfəndiyevin “Tənha iydə ağacı” pyesində öz bədii ifadəsini tapmışdır. Azərbaycan Cümhuriyyətinin süqutundan sonra dünyanın müxtəlif ölkələrinə dağılmış və hər biri özü ilə Azərbaycanın bir parçasını aparmış mühacirlər barədə son vaxtlara qədər ancaq düşmən kimi danışılmışdır. Onların kifayət qədər zəngin ədəbi – bədii, elmi, ictimai – siyasi irsinin inkar olunması hələ bir yana qalsın, haqlarında kifayət qədər nalayiq yazılar yazılmış, sözlər söylənmişdir. Və o da məlumdur ki, Azərbaycan mühacirəti üçün bütün tarixi dövrlərdə əsas sığınacaq Türkiyə olmuşdur. Türkiyəyə və başqa ölkələrə mühacirət edən Azərbaycan ziyalılarını düşündürən əsas məsələ heç şübhəsiz xalqın tarixi taleyi idi. Azərbaycandakı siyasi terrordan canlarını qurtararaq Türkiyəyə pənah gətirmiş azəri mühacirlərinin məsləkində “mühacirlik ölümdən betərdir” (N. Hikmət).

Mühacirət həyatının milli – tarixi kökləri və xalqımızın milli mənlik şüurunu özündə ehtiva edən, qərbət diyarda həsrətli ömür sürən həmvətənlərimizin ədəbiyyatda təcəssümü İlyas Əfəndiyevin “Tənha iydə ağacı” pyesində yüksək bədiiliklə təsvir edilir. Pyesdəki hadisələr əsasən bir ailənin ətrafında cərəyan

etsə də bütövlükdə əcnəbi həyat və mühacirətin doğurduğu ictimai səbəblər geniş şəkildə əhatə edilmişdir.

Xalq yazıçısı bu pyesi ilə dramaturgiyamızda mühacirət mövzusunun yeni səhnə təcəssümünə nail ola bildi. Belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, “Tənha iydə ağacı” və “Sevgililərin cəhənnəmdə vüsali” dramında müəllif öz ilk tarixi dramının – “Mahnı dağlarda qaldı”- tarixilik məzmununu xeyli dərəcədə inkişaf etdirərək tamamladı. “Sevgililərin cəhənnəmdə vüsali” pyesində dramaturq xalqımızın tarixində faciəli dövr olan 1937-38- ci illərin qanlı hadisələrindən, repressiyaya uğramış görkəmli yazıçı, alim, səhnə xadimlərinin – “xalq düşmənləri”nin həyatından, onların başına gətirilən min bir müsibətdən dolğun bədii lövhələr yaratmışdır. Pyesdə Ayaz Turan səhnə fədaisi Abbas Mirzə Şərifzadənin, bütövlükdə repressiya dövrü yaradıcı ziyalıların ümumiləşmiş obrazı kimi təqdim olunur.

Müdrək sənətkar son dram əsəri olan “Hökmdar və qızı” əsərini 1990-cı il 20 yanvar faciəsinin günahsız qurbanlarına həsr etmişdir. Təbii ki, bu öncə tarixi dramın Qarabağ uğrunda, milli müstəqillik uğrunda mübarizəmizin qızgın bir çağında meydana çıxması ilə ilişkilidir. XVIII əsrin ikinci yarısından XIX əsrin əvvəllərinə qədərki mürəkkəb bir dövrün xronoloji ardıcılıqla izlənməsi bu dramın əsas süjetini təşkil edir. Bu xronika Qarabağ tarixinə həsr olunmuş bir sıra əsərlərdə də öz əksini tapmışdır.* Və təbii ki, ustad sənətkar müəyyən elmi mənbə və zəngin qaynaqlara istinad edərək əsərdə tarixilik prinsipini əsas tutmuşdur. Fəqət bununla yanaşı dramaturq tarixi təkrar etməmişdir, sadəcə xronikanı izləmişdir. Xalq yazıçısı “Hökmdar və qızı” faciəsini yazmaqla bu obrazlar silsiləsini yeni bir hökmdar obrazı ilə zənginləşdirmişdir. Qarabağ xanlığının tarixi hadisə və mübarizəsini dramda yaratmış olduğu surətlərin, birinci növbədə isə İbrahim xanın şəxsində, onun faciəsi fonunda təcəssüm etdirmişdir. Əsər XIX əsrin əvvəllərində Qarabağda hökmdarlıq etmiş İbrahim

---

* Məsələn, Mirzə Camalın “Qarabağ tarixi”, Əhməd bəy Cavanşirin “Qarabağ xanlığının tarixi”, M.M. Xəzaninin “Tarixi-Qarabağ” əsərlərini qeyd etmək olar.

xanın həyat və fəaliyyətinə, Azərbaycanın müstəqilliyi və bütövlüyü uğrundakı mübarizəsinə həsr edilmişdir.

Çağımızda bilgə sənətkarın bu əsəri olduqca aktual səslənir. Düşmən tapdağı altında olan torpaqlarımızı azad etmək uğrunda bizi mənəvi birliyə və mübarizəyə səfərbər etməyə çağırır. “Hökmdar və qızı” Azərbaycan dövlətçiliyini, onun birliyini, vəhdətini göz bəbəyi kimi qorumaq haqqında qocaman ədibin öz xalqına, gələcək nəsillərə son sözü, vəsiyyəti kimi xüsusi bədii ümumiləşdirmə qüvvəsilə səslənir.¹

Dissertasiyanın ikinci fəslinin axıncı yarım fəslə “**İlyas Əfəndiyev teatrının sosial – kulturoloji mövzu dairəsi**” adlanır. Vaxtilə mərhum professor Yaşar Qarayev yazırdı ki, “Klassik milli bədii səhnə irsinin tarixində son məbəd – “Cəfər Cabbarlı teatri” idi. “Həyatda inqilab, şüurda inqilab” intibahı bu məbəddə baş vermişdi. Gəndə və qanda – ürəkdə intibahın baş verdiyi çağdaş məkan – “İlyas Əfəndiyev teatri” oldu. Psixologiyada, mənəviyyatda özündərkin məhək və meyar sınağını millət və teatr düz qırx il bu ünvanda keçdi”.² Mənəvi – etik problematikanın məna – məzmun çərçivəsində mədəniyyət quruculuğunun aktual problemlərinin inikası xalq yazıçısının “Atayevlər ailəsi” (1954) pyesində öz bədii təcəssümünü tapır. Qeyd edək ki, “Atayevlər ailəsi” nin ilk tamaşası 9 oktyabr 1954 – cü ildə oynanıb. Quruluşçu rejissoru Tofiq Kazımov, quruluşçu rəssamı Sadıq Şərifzadə, bəstəkarı Niyazı idi. (Sonralar həmin tamaşa yenidən bərpa olundu və 4 dekabr 1960 – cü ildə ilk tamaşası göstərildi.) “Atayevlər ailəsi”nin uğurlu tamaşasından on il sonra 1964 – cü ildə Tofiq Kazımov İlyas Əfəndiyevin ”Sən həmişə mənimləsən” pyesinə quruluş verdi. İlyas Əfəndiyevin mövzu dairəsi olan insanın mənəvi dünyası, milli mənafele bağlı düşüncələri, ailədə və cəmiyyətdə mövqeyi, məhəbbət duyğuları, sevinc və iztirabları Tofiq Kazımovun rejissor yozumunda təbii və canlı təsvir olunmuşdur.³ “Sən həmişə

¹ Nəbiyev B. İbrətətimiz tamaşa. “Azərbaycan” qəz., Bakı, 1996, 27 dekabr.

² Qarayev Y. Əsrə sığmayan nəsr, yaxud çiyində teatri, səhnəni saxlayan lirika. Əfəndiyev İ. Seçilmiş əsərləri 7 cildə, I cild, Bakı: Çinar-Çap, 2002, s. 422.

³ Atakişiyev R. Dialoqlar... Monoloqlar... Portret cizgiləri... Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1997, s. 204.

mənimpləsən” əxlaqi – etik problemə, mənəvi gözəlliyə və məhəbbətə həsr olunsa da, onun ideya məzmunu həyatın və cəmiyyətin mühüm məsələlərini əhatələyir. Pyesin ikinci adı “Boy çiçəyi”dir. Əlbəttə, bu ad rəmzi mənə daşıyır və əsərin bədii – fəlsəfi məzmun qatını daha aydın ifadə edir. Dağ yerində bitən bu ətirli çiçək quruduqdan sonra da öz tərəvətli ətrini və rəyihəsini itirmədiyi kimi möhkəm xarakterli xeyirxah və humanist insanlar da heç vaxt unudulmur, “özləri məhv olsalar da, xatirələri həmişə bizim ləyaqətlə yaşamağımıza kömək edir. Bizim üçün təsəlli olur”.¹ Fikrimizcə, Həsənzadə təkcə Nargilə üçün yox, kimsəsizlər, arxasızlar, darda qalanlar, çətinliyə düşənlər üçün də elə “Boy çiçəyi”dir.

Dramaturqun “Unuda bilmirəm” (1968) pyesində şəxsiyyətin vətəndaşlıq və məsuliyyət borcu, xalqa, doğma torpağa məhəbbəti, gənclərin mədəniyyət quruculuğunda fəallığı yüksək bədiiliklə əks etdirilir. Dramaturqun ciddi yaradıcılıq nailiyyəti əsas müsbət qəhrəmanların, xüsusən də Kamran obrazının inandırıcılığı, onun hərəkətlərinin təbiiliyi, sözlərinin səmimiyyəti ilə müəyyənləşir.

İlyas Əfəndiyev “Büllur sarayda” pyesində daha aktual məsələlərə toxunmuş, şəxsiyyət və cəmiyyət münasibətlərinin mənəvi aspektlərini və sosial – kulturoloji motivlərini real bədii boyalarla təsvir etmişdir. Ümumiyyətlə, əsərdə insanı ucaldan və alçaldan fikirlər və ehtiraslar inikas predmetinə çevrilir, xarakterlər məhz bu güzgüdə əksini tapır. İnsanlığa çağırış, mənəvi ucalığa və halal zəhmətə çağırış, müəllifin ümumi yaradıcılığında olduğu kimi bu dramında da güclüdür.² “Büllur sarayda”-nın meşşan təbiətli sakinləri- Ağahüseyn, arvadı Cəvahir, qızı Lalə, kürəkəni Fariz, ailə dostları Qədim, onun katibəsi Sədaqət əyri işlərlə məşğul olur, xalqdan oğurlayır və dövləti aldadırlar.

Dramaturqun “Mənim günahım” pyesində də fərdin cəmiyyət qarşısında borca münasibəti ön plana çəkilir. Əsərin qəhrəmanı düzlüklə, namuslu əməklə

---

¹ Əfəndiyev İ. Sən həmişə mənimpləsən: Seçilmiş əsərləri 7 cildə, II cild, Bakı: Çinar-Çap, 2002, s. 240.

² İsmayılov Y. İlyas Əfəndiyevin yaradıcılıq yolu. Bakı: Elm, 1991, s.176.

özünün insanlıq və vətəndaşlıq ləyaqətini təsdiq edə - edə öz vəzifə borcunu yerinə yetirir. İlyas Əfəndiyevin “Bağlardan gələn səs” pyesində ailə məhəbbəti əsas süjet xəttini təşkil etsə də sonrakı hadisələr əmək meydanında cərəyan edir. “Bağlardan gələn səs” pyesi öz aktuallığını bu gün də saxlayır, çağdaş dövrümüzün ictimai-tərbiyəvi və tələbləri ilə yaxından səsleşir. Əsərdə insanın mənəvi gözəlliyini bədii boyalarla təsvir edən müəllif göstərir ki, fərdin cəmiyyətdə mövqeyi onun ictimai borca münasibəti ilə müəyyənleşir.

Dramaturqun “On manatlıq lüstr” pyesində fərdin cəmiyyətdə yeri və mövcud çatışmazlıqlara qarşı mübarizəsi ön plana çəkilir. Bilgə sənətkar bu əsərində cəmiyyətdə pulun pozucu rolunu, onun doğurduğu ictimai və psixoloji xəstəlikləri böyük ustalıqla təsvir etmişdir. Dramaturq maskalanmış mühitin iç üzünü açaraq onu ittiham edirdi: göstərirdi ki, ictimai bəlaların və yalanların kökü mövcud ictimai quruluşdan gəlir.

Qeyd etdik ki, insanın həyatında mühüm rol oynayan, onu maraqlandıran nə varsa, hamısı ədəbiyyatda və mədəniyyətin başqa növlərində bədii formada öz əksini tapır. Əsl bədii əsər insanların dünyagörüşünü təmizləyir, əqli və ruhi mədəniyyətini yüksəldir. Dövrün, siyasətin ideoloji təsirlərin nə qədər güclü olmasına baxmayaraq İlyas Əfəndiyev nəsrində olduğu kimi dramaturgiyasında da həyatın nəbzini tutmağa, şəxsiyyətin mənəvi dramasını, insan psixologiyasının mübhəm duyum və çalarlarını yüksək bədiiliklə əks etdirdi. İlyas Əfəndiyev güclü insan psixoloqudur. Onun yaradıcılığı keçmişlə bugünün arasında mənəviyyat körpüsüdür. Dramaturqun pyesləri çağdaş teatrın inkişafına güclü təsir göstərmişdir. Azərbaycan teatr poetikası bədii-estetik siqlətini geniş anlamda “İlyas Əfəndiyev teatri” ndə tapdı.

Dissertasiyanın üçüncü fəslində “**İlyas Əfəndiyevin publisistikasında milli mədəniyyət quruculuğunun problemlərinə baxışlar. (Məqalələri, oçerkləri, məktubları, çıxışları, müsahibələri, xatirələri)**” adlanır.

Xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyevin nəzəri – estetik irsi kulturologiya elminin müasir problemləri baxımından dəyərli mülahizələrlə zəngindir. Dramaturqun sənət haqqında öz konsepsiyası var və ədəbi yaradıcılığı boyu onu reallaşdırmağa

çalışmışdır. İlyas Əfəndiyevin nəzəri – estetik görüşləri heç də marksist dünyagörüşünə əsaslanmırdı, o, nəzəri – estetik məqalələrində tarixiliyi metodoloji meyar kimi əsas tutur, mənəvi keçmişimizdən böyük iftixar hissi ilə danışırdı. Yazıçı bədii əsərlər yazmaqla yanaşı, publisistik məqalələr, klassik və müasir yazıçılarımızın yaradıcılığı haqqında ədəbi – tənqidi yazılarla, yeni kitablar və filmlər haqqında resenziyalarla mədəniyyət və incəsənətin digər sahələrinə aid sanballı məqalələrlə dövrü mətbuat səhifələrində müntəzəm çıxış etmişdir. O, teatr və kinonun, musiqi və rəssamlığın, rejissor və aktyor sənətinin müxtəlif sahələri haqqında məqalələr yazmaqla bərabər, günün vacib məsələlərinə də öz münasibətini bildirmişdir. Yazıçı həmin məqalələrində teatr və səhnə sənəti ilə bağlı bir sıra aktual problemlərə, o cümlədən dramaturq və teatr, rejissor sənəti, teatr tənqidi, aktyor ifası, tamaşanın məşqi, səhnə texnikası, rol bölgüsü tamaşanın musiqisi və bədii tərtibatı kimi məsələlərə münasibət göstərmiş, fikir və arzularını bildirmişdir. İlyas Əfəndiyevin teatr və səhnə haqqındakı nəzəri – estetik görüşləri bugünkü teatrşünaslıq elmi üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edir. Peşəkar teatrşünaslar və yüksək ixtisaslı mütəxəssislər tərəfindən yazıçıya verilmiş “görməli teatrşünas”, “ikinci rejissor”, “səhnə bilicisi”, “tanınmış teatr xadimi” kimi adlar heç də təsadüfi deyildi. İlyas Əfəndiyev bu adlara, bir tərəfdən, teatr sənəti haqqında yazdığı elmi – nəzəri məqalələrə, çıxış və məruzələrə görə layiq görülmüşsə, digər tərəfdən bu, onun teatrdakı fəaliyyəti, pyeslərinin tamaşaya hazırlanması prosesindəki fəal iştirakı, sənət məsələlərinə aktiv müdaxiləsi ilə bağlıdır.¹ İlyas Əfəndiyev teatrın xalqın mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsində onun rolunu yüksək qiymətləndirərək yazırdı ki, Akademik teatrimız bu gün dünyanın ən yaxşı teatrları sırasındadır. Dramaturqun nəzəri – estetik görüşlərində teatr mədəniyyətinə həsr etdiyi elmi – nəzəri məqalələri xüsusi aktualıq kəsb edir. Müəllifin teatr görüşləri barədə ayrı – ayrı tədqiqat əsərlərində, məqalə və resenziyalarda yetərincə əhatəli təhlillərə yer verilmişdir. Lakin çağdaş kulturologiya elminin indiki mərhələsinə nəzər saldıqda aydın olur ki, İlyas Əfəndiyevin teatr görüşləri geniş miqyasda elmi-

---

¹ Əfəndiyev Ə. İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığı. Bakı: Elm, 2000, s. 267.

nəzəri əsaslarla tədqiqata cəlb edilməmişdir. İlyas Əfəndiyevin nəzəri-estetik görüşlərində, ayrı-ayrı müsahibələrində teatr ilə bağlı fikirləri və mülahizələri elmi-nəzəri siqləti və fəlsəfi tutumu ilə diqqəti çəkir. "...Teatr xalqın ən incə duyğularını, romantik xəyallarını, sevincini, dərdini, arzularını ifadə edir, xalqın teatrı onun milli mədəniyyətinin təntənəsidir"¹ - deyən mütəfəkkir sənətkarın bu səpkili məqalələri özünün yeni, novator keyfiyyətləri ilə diqqətəlayiqdir. Dramaturqun fikrincə "teatr həmişə mənəvi yüksəliş aynası olmuşdur. Teatr yalnız ədəbiyyat və incəsənət deyil, eyni zamanda, tamaşaçı mədəniyyətinin də meyarlarındanandır".² Xalqın mədəni - intellektual inkişafında teatrın mühüm rolundan bəhs edən ünlü sənətkar yazırdı: "Mənim üçün teatr, Allahın insanlara bəxş elədiyi ruhun, gözəl hisslərin, arzuların, müxtəlif həyat ideyalarının yaşadığı, çarpışdığı bir məkandır. İnsanın daxili dünyasının aynasıdır. Teatr həm də xalqımızın tərcümanıdır. Bu məkan gözəl olduğu qədər, həm də ilahiləşmiş bir aləmdir".³ Ədib məqalə, məruzə və müsahibələrində teatr sənətinin mədəniyyətimizdəki xüsusi yerini qeyd edərək yazırdı ki, "teatr xalq mədəniyyətinin böyük bir hissəsidir. Xalqın intellektual səviyyəsinin əsas meyarlarındanandır".⁴

Teatr sənətində İlyas Əfəndiyevi maraqlandıran ciddi məsələlərdən biri də teatr tənqidi idi. Dramaturq zəif, bədiilikdən uzaq olan pyeslərin səhnəyə yol açmasını teatr tənqidinin zəifliyində görürdü. İlyas Əfəndiyev mətbuatda, televiziya və radioda teatr tənqidinə dair tez-tez savadsız və sönük çıxışlar edən "teatr tənqidçiləri"ni kəskin tənqid edərək yazırdı ki, "...teatrı, sənəti bilməyən, rejissor işindən başı çıxmayan, müəllif qayəsini dərk etməyən belə "tənqidçilər" üçün heç bir meyar yoxdur".⁵ Yazıçının nəzəri-estetik fikirləri, teatr tənqidinə əsl

---

¹ Əfəndiyev İ. Mənim arzularım: Seçilmiş əsərləri 7 cildə, VII cild, Bakı: Çinar-Çap, 2002, s.291.

² Yenə orada s.298.

³ Əfəndiyev İ. Mənim arzularım: Seçilmiş əsərləri 7 cildə, VII cild, Bakı: Çinar-Çap, 2002, s. 295.

⁴ Əfəndiyev İ. Teatr və dramaturgiya məsələləri: Seçilmiş əsərləri 7 cildə, VII cild, Bakı: Çinar-Çap, 2002, s.473.

⁵ Əfəndiyev İ. Sözü zaman deyəcək: Seçilmiş əsərləri 7 cildə, VII cild, Bakı: Çinar-Çap, 2002, s.530.

teatr tənqidçisi mövqeyindən yanaşması onun ayrı-ayrı dramaturqların yaradıcılığına, xüsusilə tamaşalara münasibətdə özünü göstərir.

Xalq yazıçısı dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrinin yaradıcılığına da dərinlən vaqif idi. Onun ayrı-ayrı məqalələrində və müsahibələrində Şekspir, Dostoyevski, Tolstoy, Heminquey, Remark, M.Tven və digər klassiklər haqqında qiymətli elmi fikirlər vardır. İlyas Əfəndiyev yaradıcılığı boyu milli mədəniyyətimizin təəssübkeşi olmuşdur. Onun mədəniyyətimizin ayrı – ayrı sahələrinə həsr etdiyi nəzəri – estetik məqalələri aktuallığı və mənə tutumu ilə seçilir. Dramaturgiyaya, teatra, kinoya, musiqimizə, xanəndəlik sənətinə, təsviri sənətimizə, folklorumuza, rəssamlığa, mənəviyyatımıza həsr etdiyi məqalələri bu gün də müasirdir.

“İlyas Əfəndiyev publisistikasının bədii – estetik parametrlərinin milli – mədəni dəyərlərdən qaynaqlanması”na həsr olunmuş birinci yarım fəsildə biz İlyas Əfəndiyev yaradıcılığının milli ədəbi ənənələrimizin yeni forma və məzmununda davam və inkişaf etdirilməsinə toxunuruq. Dramaturqun bədii əsərlərinin dili əfsanə, rəvayət, nağıl və dastanların leksikasından gələn üslubi çalarlarla zəngindir. El ədəbiyyatından gələn dərin hikmət, hər bir sözü yerində işlətmək, bədiilik və obrazlılıq, şirin təhkiyə, yüksək şeiriyət bu əsərlərin təsirliliyini, bədii siqlətini və mənə dərinliklərini daha da artırır. Yazıçı milli - mənəvi dəyərlərimizi, adət və ənənələrimizi, xalqımızın folklor ədəbiyyatını dərinlən öyrənməyi təbliğ edirdi. Ədib el ədəbiyyatına, folklorə daima yüksək qiymət verirdi. Sənətkara görə mənəvi mədəniyyətin yüksəkliyi hər bir insan üçün vacib şərtidir. Milli – mədəni dəyərlərimiz haqqında düşünərkən, babalarımızın vaxtilə müqəddəs saydıqları namus ənənələrinin yanından sükutla keçə bilmir. “Bizim milli namusumuz hər dövrdə, hər bir çətinlikdə xalqımızın mənəvi dayağı olub. Milli namus yalnız ər – arvad məsələlərinə aid olmayıb. Atalarımız milli namus dedikdə, vətən, millət namusu, qonum – qonşu təəssübü, böyük – kiçiyə hörmət və izzət haqqında düşünülər”.¹ Yazıçının həyatına dərinlən bələd olduqca

---

¹ Əfəndiyev İ. Mənliyimiz və mədəniyyətimiz (Son yetmiş ildəki mənəvi aləmimizə bir nəzər): Seçilmiş əsərləri 7 cildə, VII cild, Bakı: Çinar – Çap, 2002, s.449.

görürük ki, onun ömrünün ən gözəl çağları olan uşaqılıq illəri el nağıllarının üstündə köklənmişdir.

Bədii əsərlərində ədib folklorun ayrı – ayrı janrlarından, xüsusilə ayin və adət – ənənələrindən məharətlə istifadə etmişdir. İlyas Əfəndiyevin dünyaya göz açdığı Qarabağ gözəl təbiətli, tarixi salnamələr diyarı, xalq musiqisinin və poeziyasının beşiyidir. Bu mədəni – sosial mühit onun bədii – estetik tərbiyəsində, dünyagörüşünün formalaşmasında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Onun söz sənətinə marağı dinlədiyi əfsanə, nağıl, rəvayət, eşitdiyi atalar sözləri və məsəllər, mənəvi dünyasını formalaşdıran xalq musiqisi üzərində köklənmişdir. Sonralar xalqın maariflənməsi sahəsində bir ziyalı müəllim kimi iştirakı İlyas Əfəndiyevə xalqı daha yaxından öyrənməyə, onun zəngin yaradıcılığı ilə tanış olmağa imkan vermişdir.¹ Əgər mədəniyyət tarixinə nəzər salsaq, xalqımızın ən əziz bayramlarından olan Novruz ənənələrinin fərqli mədəniyyətlərin, epoxaların süzgəcindən keçərək yeni, əlvan çalarlar kəsb etməsini görürük. Eyni sözləri folklorumuzda bu gün də yaşayan əfsanəvi qəhrəmanlar, obrazlar haqqında da söyləyə bilərik. Onlar uzaq keçmişimizdə yaranmış, zamanın asan olmayan sınaqlarından müvəffəqiyyətlə keçmiş, bu günə qədər yaşamışlar. Azərbaycan xalqı öz folklorunu, qəhrəmanlarını, yaratdığı dolğun bədii surətləri unutmayıb, əksinə, onları sevə – sevə qoruyub, çətin dövənlərdə yaşadıb, yeni çalarlarla zənginləşdirib və bu gün də onlardan bəhrələnir. Milli mentalitetimizin dəyərli xüsusiyyətlərindən olan ənənələrə sadıqlıq nişanəsi, varislik kimi mühüm keyfiyyətlər öz növbəsində xalqımızın etnik konsentrasiyası, birliyi üçün mühüm amil, mənəvi özək olmuşdur.²

Ümumiyyətlə, ustad sənətkar Yaxın və Orta Şərqi, eləcə də Avropa xalqlarının mədəniyyətinə də yaxından bələd olmuşdur. İlyas Əfəndiyevin əsərlərinin hər biri və bu əsərlərdə istifadə etdiyi xalq ədəbiyyatının nümunələri böyük tərbiyəvi həyat məktəbidir. O, xalqını, elini, obasını sevənləri, onların yüksək əxlaqi keyfiyyətlərini böyük məhəbbətlə qələmə almağı, xalqına,

---

¹ Şükürova G. İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığında xalq ədəbiyyatı / Dil və ədəbiyyat, Bakı: Elm, 1999, №3. s. 6.

² Əfəndiyev T. Qloballaşma dövründə kulturoloji innovasiyalar: reallıq və zərurətin kəşiməsində. “525-ci qəzet”, Bakı, 2012, 30 noyabr.

torpağına pis gözlə baxanları, yurdunu zəbt etmək üçün günahsız qanlar axıdanlara qarşı nifrət hissi yaratmağı bacarmış, hər bir oxucuda vətənə, elinə, torpağına məhəbbət, sədaqət hissini artırmağa çalışmışdır. Xalq ədəbiyyatına həmişə sənətkarlıqla yanaşmış İlyas Əfəndiyev bu xalq hikmətlərindən yaratdığı əsərin bədii dəyərini artırmaq üçün yeni ruhda onlardan istifadə etmişdir.¹ İlyas Əfəndiyevin geniş şəkildə bəhrələndiyi folklor materialları içərisində əfsanələr, rəvayətlər, nağıllar, dastanlar xüsusi yer tutmuşdur. Yazıcının hekayələrinin bir çoxunun əsasında əfsanə və rəvayətlər durur. Sara ilə bağlı əfsanə geniş yayılmış bir folklor nümunəsidir. Sənətkar bu əfsanədən bəhrələnməklə realist-romantik üslubda orijinal bir hekayə yazmışdır. “Apardı sellər Saranı” hekayəsi şirin təhkiyə ilə, real həyat hadisələri üslubunda oxucuya təqdim edilir. İlyas Əfəndiyev “Qarı dağı”, “Vəzir Allahverdi xan və Bəhlul Danəndə”, “Yusif və Esfir”, “İsa- Musa”, “Abidin yuxusu” və s. folklor süjetlərindən istifadə etməklə yüksək bədiiiliyi ilə seçilən əsərlər yaratmışdır. Dramaturq yüksək mənəviyyəti insanlığın ən mühüm keyfiyyəti, yüksək şüurlu vətəndaşın vətən sevgisində görür. Ədibə görə vətən sevgisi vətəndaşın öz xalqına, doğma torpağına münasibəti zamanı meydana çıxır. Həqiqi vətəndaş yalnız gözəlliklərdən zövq alan bir seyrçi deyil. Vətənin və xalqın rifahı və inkişafı naminə görülən ümumi işin ağırlığının müəyyən hissəsini çiyində daşıyan, bir az da aydın desək, özünün yüksək vicdani borcunu, məhz bunda görən ilhamlı bir fədaidir.²

İlyas Əfəndiyev publisistik məqalələrində və müsahibələrində dəfələrlə qeyd edirdi ki, kiril əlifbasını bizə zorla qəbul etdiriblər. Kiril əlifbasının “rus təbiəti, rus koloriti ilə uyuşub doğmalaşdığını” qeyd edən sənətkar milyonlarla türk qardaşlarımızın bizim ədəbiyyatımızdan və mədəniyyətimizdən bixəbər olmalarına təəssüf edir: “Bir çox istedadlar uzun illər ürək sözlərini Bəxtiyartək (Bəxtiyar Vahabzadə - V.Ə.) açıq deyə bilməmişlər. Deyənlərin səsini də bir tərəfdən Stalin rejiminin dəmir hasarının, digər tərəfdən kiril əlifbasının

---

¹ Şükürova G. İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığında xalq ədəbiyyatı / Dil və ədəbiyyat, Bakı: Elm, 1999, №3. s. 25.

² Əfəndiyev İ. Yüksək mənəviyyət uğrunda: Seçilmiş əsərləri 7 c ildə, VII cild, Bakı: Çinar – Çap, 2002, s.399.

ucbatından özümüzdən başqa heç bir xarici ölkədə eşitməmişlər. Ancaq nə üçün tanımadıqları barədə heç düşünmürlər. Düşünmürlər ki, məsələn, kiril əlifbasını bizə zorla qəbul etdirdilər. Arazın o tayındakı xalqımız, bütün Türkiyə, dünyanın müxtəlif yerlərində olan başqa türklər də bizim əsərlərimizi bu əlifba ilə oxuya bilmirlər. Oxumaq istəyirlər, ancaq oxuya bilmirlər. Bizim onlardan inciməyə haqqımız da yoxdur. Milyon-milyon türklər yalnız elə bizi oxumaq üçün kiril əlifbasını xüsusi öyrənməyəcəklər ki... Bunu biz də onlardan gərək heç ummayaq”.¹ Yeni əlifbaya keçməyi mədəniyyətimizin tələbi kimi irəli sürən yazıçı onu tarixi bir zərurət kimi dəyərləndirir və başqa türkdilli xalqların da gəc- tez bu əlifbaya keçəcəklərinə ümid edir. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının qüdrətli nümayəndəsi olan İlyas Əfəndiyevin mədəniyyət məsələləri ilə bağlı nəzəri görüşlərinin mərkəzində bu gün də elmi aktuallığını saxlayan dəyərli fikirlər durur. Müəllifin daxili inamına görə “Azərbaycan incəsənəti, Azərbaycan elmi dünya mədəniyyəti xəzinəsinə dəyərli əsərlər vermişlər. Çox qədimlərdən gələn mədəniyyət estafetimiz yeni yüksəkliklərə qalxır”.² Dünya ədəbiyyatına, dünya mədəniyyətinə dərinləndən bələd olan yazıçı əsl sənətin ideya-bədii siqlətini onun mənə gözəlliyi ilə ölçürdü.

İlyas Əfəndiyevin bədii əsərlərində olduğu kimi nəzəri-estetik görüşlərində də xalqımızın milli adət-ənənələri, qonaqsevərlik, toy, nişan mərasimləri mühüm yer tutur. Yazıçının bədii əsərlərində ağsaqqallar dövlət səviyyəsində deyil, öz milli adət-ənənələri çərçivəsində qanı yatırırırlar. İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığında ən maraqlı cəhətlərdən biri də baharın gəlişi ilə Novruz bayramını, xalqın suya, oda olan inamlarını öz əsərlərində yaşatmasıdır. İlyas Əfəndiyevin musiqi sənəti haqqında qələmə aldığı məqalələri müasirliyi və aktuallığı ilə diqqəti cəlb edir. Bu baxımdan “Parlaq ulduz” (Üzeyir Hacıbəyov), “Qüdrətli sənətkar” (Qara Qarayev), “Tarzən” (Qurban Pirimov), “Xanəndəlik, müğənnilik sənəti haqqında”, “Müasirlik, sənətkarlıq, xəlqilik”, musiqişünas Firudin Şuşalıya

---

¹ Əfəndiyev İ. Qədimlərdən gələn səs. (Yeni əlifbaya keçid və milli mənlüyimiz haqqında düşüncələr): Seçilmiş əsərləri 7 cildə, VII cild, Bakı: Çinar - Çap, 2002, s.436.

² Əfəndiyev İ. Qədimlərdən gələn səs. (Yeni əlifbaya keçid və milli mənlüyimiz haqqında düşüncələr): Seçilmiş əsərləri 7 cildə, VII cild, Bakı: Çinar - Çap, 2002, s. 451.

yazdığı “Karvan gedir” adlı açıq məktubu və s. əsərləri daha səciyyəvidir. Bu əsərlərdə o, bir peşəkar nəzəriyyəçi – musiqişünas kimi görünür. İlyas Əfəndiyevin nəzəri-estetik məqalələri arasında xanəndəlik, müğənnilik sənəti haqqında da maraqlı mülahizələr var. Və bu mülahizələrdə muğam sənətinin sehri, qədim kökləri, valehedici gözəlliyi yüksək sənətkarlıqla incələnir. Burada ayrı-ayrı böyük xanəndələrin ifa tərzini, sənətkarlıq məharəti, səsin gözəlliyi və sənətkarlığı konkret nümunələr əsasında aşkarlanır.

“Müasirlik, sənətkarlıq, xəlqilik (Musiqimiz haqqında bəzi qeydlər)” məqaləsində İlyas Əfəndiyev bir musiqi nəzəriyyəçisi kimi tədqiqat aparır, respublikamızın musiqi həyatında rastlaşdığı uğurlardan və bu sahədəki nöqsanlardan bəhs edir, irad, arzu və təkliflərini bildirirdi. Musiqimizin inkişafında ən təqdirəlayiq cəhəti simfonik musiqinin yaranması ilə ilgiləndirir. Qara Qarayevin “Yeddi gözəl”, “İldırım yollarla”, Fikrət Əmirovun “Kürd ovşarı”, “Şur”, Niyazinin “Rast”, Soltan Hacıbəyovun “Karvan” kimi simfonik əsərlərin musiqi sənətimizin şöhrətini artırdığını söyləyir. İlyas Əfəndiyev dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyova həsr etdiyi “Parlaq ulduz” məqaləsində “Arşın mal alan” və “O olmasın, bu olsun” operettalarının ecazkar musiqisindən bəhs edərək yazırdı ki, “bu sənət gücünün sirri, birinci növbədə, ondadır ki, Azərbaycan xalqının nikbin, incə ruhu, şən yumoru bu əsərlərdə fəvqəladə bir təbiiliklə ifadə edilmişdir. Bu əsərlərin musiqisində Azərbaycan xalqının ruhu, psixolojisi, milli koloriti, Azərbaycan təbiətinin gözəllikləri yaşayır”.¹ Müəllifin fikrincə Azərbaycan təbiətinin gözəllikləri “Üzeyir bəyin musiqisi ilə dil açıb danışır”. “Koroğlu” bu xalqın qəhrəmanlıq ruhunun, uzaq əsrlərdən eşidilən qılınc səslərinin əbədi təntənəsidir. “Koroğlu” igidlik, mərdlik, səadət dastanıdır”.² Üzeyir Hacıbəyov sənətinin əbədiliyini dünyanın ən böyük sənətkarları ilə müqayisə edən ədib fikrinə davam edərək yazır: “... Ü.Hacıbəyov xalqının və dövrünün Mirzə Fətəli Axundov, Cəlil Məmmədquluzadə, Sabir kimi böyük novator sənətkarı olmuşdur. Mirzə Fətəli bizim milli dramaturgiyamızın əsasını

¹ Əfəndiyev İ. Parlaq ulduz: Seçilmiş əsərləri 7 cildə, VII cild, Bakı: Çinar – Çap, 2002, s.414.

² Yenə orada s.415.

qoydu, Mirzə Cəlil, Sabir bədii nəsrimizdə, şeirimizdə inqilab yaratdı, Üzeyir bəy də bizim musiqi aləmimizdə tam bir inqilab eləyərək, Azərbaycan bəstəkarlıq məktəbinin dərin bünövrəli, tunc kimi möhkəm təməlini yaratdı”.¹

İlyas Əfəndiyevin musiqi mədəniyyətimizin aktual problemlərindən bəhs edən “Karvan gedir (Firudin Şuşalıya açıq məktub)” məqaləsində də yazıçının bu sahəyə aid fikir və mülahizələri ilə rastlaşırıq. Əslində bu məqalə müəllifin qeyd etdiyi kimi Firudin Şuşalının “Azərbaycan musiqiçiləri” kitabı haqqında deyil. O kitabı nəzərdən keçirdikcə yaddan çıxmaz Şuşa qalasını, Cıdır düzünü, Ərimgəldini xatırlayır. Xəyalən o füsunkar yerlərə “səyahət” edir. Muğamlarımızda xalqımızın keşməkeşli taleyini düşünür: “Mən “Çahargah”a qulaq asarkən, uzaq zamanlarda, xalqın indikindən çox xoşbəxt olduğu əsrlərdə, Şəki – Şirvandan, Qarabağdan, Naxçıvandan keçib yad ölkələrə ipək tayları aparən dəvə karvanlarının aydınlıq gecələrdəki zıncrov səslərini eşidirəm... “Segah”da isə, mənim üçün xalqımızın müəzzəb məhəbbəti dünyanın ən günahsız cavanları olan Leyli və Məcnunun faciəsi ilə ən yüksək, ən ilahi bir ülvyyəyə qovuşur...”² Müəllifin fikrincə “bu muğamlardakı insan izzirabı o qədər dərin, o qədər nəhayətsizdir ki, ağıl gedib onun sonuna çatmaqda acizdir”.

İlyas Əfəndiyevin nəzəri – estetik fikirləri sırasında rəssamlıq sənətinə həsr etdiyi məqalələri də xüsusi yer tutur. “Gözəllik haqqında qeydlər” məqaləsində müəllif göstərir ki, “istər klassik, istərsə də müasir dünya incəsənətində həqiqi gözəllik heç bir zaman zahiri bir əlamət kimi göstərilmir. Mikelancelonun, Rafaelin, Rembrantın tablolarındakı gözəlliyi kamala çatdıran, onlara ölməz bir təsir qüvvəsi verən, hər şeydən əvvəl, bu böyük sənət əsərlərindəki dərin məzmun, dərin ruhdur, dahi insan mənəviyyatından doğmuş ölməz əbədi nurdur”.³ Yazıçıya görə əsl gözəllik həyatın ahəngidir, o saxtakarlıqla uyuşa bilməz. Yazıçının görkəmli rəssam Tahir Salahova həsr etdiyi “Göy qurşağıtək”

---

¹ Yenə orada s. 416.

² Əfəndiyev İ. Karvan gedir (Firudin Şuşalıya açıq məktub): Seçilmiş əsərləri, 7 cildə, VII cild, Bakı: Çinar – Çap, 2002, s.429.

³ Əfəndiyev İ. Gözəllik haqqında qeydlər: Seçilmiş əsərləri, 7 cildə, VII cild, Bakı: Çinar – Çap, 2002, s.254.

məqaləsində də rəssamın sənəti haqqında orijinal fikirləri öz əksini tapıb. İlyas Əfəndiyev Azərbaycan dilini incəliklərinə qədər dərinlən duyan, sevən və dilə həssaslıqla yanaşan dilşünasdır. Bunu onun dilimiz barəsindəki fikirlərinin hər biri təsdiq edir. Bilgə sənətkarın dillə bağlı fikir və mülahizələri, mövqeyi hər birimizi, xüsusilə, ziyalılarımızı, ədəbiyyatımızın, dilimizin keşiyində dayanmaq ruhunda tərbiyə edir. Sənətkarın fikrincə “Azərbaycan dili dünyanın ən ahəngdar, musiqili, şirin dillərindəndir. Biz yazıçılar heç zaman bunu unutmamalıyıq. Azərbaycan ədəbi dili daim inkişaf edir, yeni sözlərlə, ifadələrlə, yeni çalarlarla zənginləşir, bununla belə, saflığını, koloritini saxlayır. Biz dilimizi, onun saflığını, gözəlliyini qorumalıyıq. Onu məhəlləçiliklər, jarqonlar, süni ifadələr alağının basmasına yol verməməliyik. Yazıçı üçün dil onun ürəyinin tərcümanıdır. Ədəbiyyata gətirilən sözü yazıçı elə işlətməlidir ki, o, hamı üçün anlaşılıq olsun. Xalqın ruhu ilə, canlı danışiq dili ilə mayalanmış əsərlər həmişə ümumxalq rəğbətini qazanır”.¹ İlyas Əfəndiyev özünəməxsus dəst-xətti, yüksək bədii dili və fərdi üslubu olan sənətkarlarımızdandır. Azərbaycan dilinin zəngin söz xəzinəsinə, çoxçeşidli çalarına, bu dilin şəhd-şəkərinə dərinlən bələdliyindən və vurğunluğundandır ki, yazıçının əsərləri bədii dilin poetikliyi ilə seçilir. Ədib Azərbaycan nəsrinə və dramaturgiyasına lirik-psixoloji üslubla yanaşı həm də yüksək kaloriteli bədii dil gətirdi. Öz qaynağını xalq yaradıcılığı çeşməsindən götürüb İlyas Əfəndiyev sənəti. Və ana dilimizə də xalqımızın müqəddəs mənəvi sərvəti kimi baxırdı ustad sənətkar: “... İstedadlı yazıçının dili süni və quru ola bilməz! Şübhə yoxdur ki, hər bir xalqın ədəbiyyatı onun öz ana dilində yaranır. Ona görə də, ədəbi dil xalq dilinə nə qədər yaxın olarsa, əsərin poetik təsiri, ifadə tərzi də o qədər güclü olar (söhbət yenə də istedadlı əsərdən gedir). Dilimizin təmizliyini daim diqqət mərkəzində saxlamaq hər yazıçının vicdan vəzifəsidir. Dilin gözəlliyi duyğuların gözəlliyi, həyatın poeziyası deməkdir. Dilin sərrastlığı yazıçının həyatı düzgün dərk etməsi deməkdir. Onu da unutmamalıyıq ki, Azərbaycan dili ən dərin, ən fəlsəfi fikirləri belə, dürüst ifadə üçün hədsiz

---

¹ Əfəndiyev İ. Həyatla daim təmasda: Seçilmiş əsərləri, 7 cildə, VII cild, Bakı: Çinar – Çap, 2002, s.484.

imkanlara malikdir”.¹ İlyas Əfəndiyev yaradıcılığı əsasən milli ədəbi ənənələrimizin yeni forma və məzmununda davam və inkişaf etdirilmişdir. Bədii əsərlərinin dili əfsanə, rəvayət, nağıl və dastanların leksikasından gələn üslubi çalarlarla zəngindir. El ədəbiyyatından gələn dərin hikmət, hər bir sözü yerində işlətmək, bədiilik və obrazlılıq, axıcılıq və yüksək şeiriyyət bu əsərlərin təsirliliyini, siqlətini və mənə dərinliyini daha da artırır. Ədibin əsərlərində sözlər, cümlələr elə sıralanır ki, fikir aydın, səlis və dəqiq ifadə edilir. Hər sözün mənə tutumu, vurğusu, çoxçalarlığı və ekspressivliyi estetik dəyəri və bədii siqləti ilə seçilir. Ustad sənətkar bədii dilə sahibliyi ilə sözün bütün incəliklərinə dərinləndən nüfuz edərək hər bir obrazın xarakterinə uyğun tutarlı sözlər və təsirli ifadələr işlədir. Əsərlərinin bədii dili təravətli olduğu qədər də cazibəli və obrazlıdır:

Eyzən qəhrəmanlarının taleyini düşünən sənətkar yazırdı: “...Sənətdə qeyri-təbiilik, fikrimcə, ata-ananın suçu ucbatından ömrünü şikəst başa vuran övlada bənzəyir. İstəmirəm, istəmirəm ki, əsərlərimin qəhrəmanları doğma övladlarım kimi adımı daşdıqlarına görə utansınlar”.² İlyas Əfəndiyev milli olduğu qədər də bəşəri dəyərləri yüksək bədii səviyyədə əks etdirən qüdrətli qələm sahibidir. Yazıçıya görə “bəşər mədəniyyəti xalqların bir-birindən öyrənməsi ilə qarşılıqlı kömək və dostluq münasibətləri ilə yaranıb inkişaf etmişdir. Hər hansı xalqın mədəniyyətindən, dilindən, təcrübəsindən istifadə heç də öz xalqına, onun dilinə, mədəniyyətinə xor baxmaq deyildir. Bu cahillik olardı”.³ Dramaturqun nəzəri-estetik məqalə və müsahibələrində dil məsələlərinə dair fikir və mülahizələri elmi-nəzəri tutumu və aktuallığı ilə maraq doğurur. Müəllifin müxtəlif illərdə dərc etdirdiyi “Natəvan”, “Müasir dramaturgiyamız”, “Nəsrimizdə sənətkarlıq məsələləri”, “Gözəl sənətkar”, “Böyük xalq şairi”, “Göy-göl” düşüncələri haqqında”, “Yenilik duyğusu”, “İstedadlı nasir”, “Şairin heykəli”, “Onu xatırlayarkən”, “Geniş yaradıcılıq üfüqləri”, “Müasirlik uğrunda”, “Azadlıq

¹ Əfəndiyev İ. Sənət güzəşt sevmir: Seçilmiş əsərləri, 7 cildə, VII cild, Bakı: Çinar – Çap, 2002, s.462.

² Əfəndiyev İ. Hər bir əsərim ömrümün bir parçasıdır: Seçilmiş əsərləri, 7 cildə, VII cild, Bakı: Çinar – Çap, 2002, s.517.

³ Əfəndiyev İ. İnam yoluna çıraq tutulsun gərək: Seçilmiş əsərləri, 7 cildə, VII cild, Bakı: Çinar – Çap, 2002, s.504.

carçısı”, “Böyük humanist”, “İstedadın sönməzliyi”, “Vətəndaşlıq ləyaqəti”, “Şairin lirası” və s. məqalələri orijinallığı, novatorluğu, ideya-estetik dəyəri və yüksək elmi - nəzəri tutumu ilə diqqəti cəlb edir.

İlyas Əfəndiyevi düşündürən və narahat edən məsələlərdən biri də Cənubi Azərbaycanda yaşayan soydaşlarımızın taleyi, həyatı, onların qarşılaşdığı problemlər, azadlıq və istiqlaliyyət uğrunda apardıqları mübarizə, ən başlıcası isə dil məsələsi olmuşdur. Ədib öz müsahibələrində dəfələrlə qeyd edirdi ki, mənim yaradıcılığımın Cənubi Azərbaycan mövzusu qırmızı bir xətlə keçir. Müəllifin fikrincə Cənubi Azərbaycanın tarixi taleyində mühüm rol oynamış həm Səttarxan, həm də Şeyx Məhəmməd Xiyabani inqilablarının dərin elmi təhlilini tarixçilərimiz hələ də obyektiv tədqiq etməyiblər.

İlyas Əfəndiyev dünya ədəbiyyatının görkəmli simalarının əsərlərinin Azərbaycan dilinə tərcümə olunmasını vacib sayırdı. O, bədii tərcümənin nəzəri məsələlərinə dair faydalı fikir və mülahizələr söyləyibdir. Yazıçı Azərbaycan dilinin zənginliyini dünya ədəbiyyatını bu dilə tərcümə olunmuş əsərlər vasitəsilə öyrənməkdə görürdü. Yazıçının qənaətinə görə müasir dramaturqlarımız dünya dramaturgiyası ənənələrindən, xüsusilə Çexov ənənələrindən daha çox faydalanmalıdırlar. Müəllif öz fikrini isbatlamaq üçün yazırdı: “... İyirminci əsrin ən böyük dramaturqlarından olan Bernard Şou Çexovdan öyrəndiyini söyləmişdir. Biz bu məşhur dramaturqun əsərlərində Şekspir ənənələri ilə Çexov manerasının, Çexov lirizminin gözəl ruhunu hiss edirik”.¹ Bədii əsəri yüksək sənət nümunəsi hesab edən sənətkar “Antonio və Kleopatra” tamaşasına həsr etdiyi eyniadlı məqalədə əsərin bütün özəlliklərini, eləcə də tamaşanın cazibədar və gözəl çıxmasında rejissor, aktyor, rəssam və bəstəkar işini əhatəli təhlil edərək, həm də əsərin tərcüməsini dəyərləndirərək yazırdı: “Son illərdə Şekspir əsərlərinin səhnəmizdə tamaşaya qoyulmasında Tələt Əyyubovun tərcüməçilik xidmətini xüsusilə qeyd etmək lazımdır. O, “Antonio və Kleopatra”-ni müvəffəqiyyətlə tərcümə etmişdir. Tərcüməçi Şekspirin dilindəki səhnə

---

¹ Əfəndiyev İ. Son illərdəki dramaturgiyamız haqqında: Seçilmiş əsərləri, 7 cildə, VII cild, Bakı: Çinar – Çap, 2002, s.186.

xüsusiyyətlərini güclü ifadə və aforizmləri saxlamağa çalışmışdı”.¹ İlyas Əfəndiyev yaxşı tərcümə olunmuş əsərləri uğurlu tərcümə hesab edirdi. O, qeyd edirdi ki, ədəbiyyat tariximizdə tərcümə işinin gözəl ənənəsi vardır. Cəlil Məmmədquluzadənin, Süleyman Sani Axundovun, Abbas Səhhətin, Əbdürrəhim bəy Haqverdiyevin, Abdulla Şaiqin, Cəfər Cabbarlının, Səməd Vurğunun, Əhməd Cavadın tərcüməçilik fəaliyyətinə xüsusi önəm verən sənətkar tərcümə işini “dünya mədəniyyətinin ardıcıl inkişafı üçün” vacib şərtlərdən biri sayırdı. İlyas Əfəndiyevə görə hər bir xalqın başqa xalqların ədəbiyyat və mədəniyyətilə tanışlığı mühüm tarixi prosesdir. Tərcümə sənətinə son dərəcə həssas mövqedən yanaşan sənətkar ədəbi-mədəni əlaqələrə yüksək dəyər verərək yazırdı: “Heç bir mədəniyyət başqa xalqların mədəniyyətindən təcrid olunmuş halda inkişaf etməmişdir. Heç bir dahi yalnız öz ölkəsinin, öz xalqının nailiyyətləri çərçivəsində yetişməmişdir. Biz Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında dünya mədəniyyətinin ahəngini hiss edirik. Şekspirin dünya dramaturgiyasının irişilməz yüksəkliyində dayanmış əsərləri də başqa xalqların mədəniyyətilə təmasda yetişmişdir. Bütün bunlara görə ki, hər bir xalqın qabaqcıl ədəbiyyat, mədəniyyət və maarif xadimləri ədəbi-mədəni əlaqələrə böyük əhəmiyyət vermişlər”.² İlyas Əfəndiyev həmişə müxtəlif dilləri bilməyin tərəfdarı olmuş, Azərbaycan və dünya ədəbiyyatını öyrənməyi təqdir etmişdir. Görkəmli sənətkar tərcümə işinə olduqca ciddi münasibət bəsləmiş, onu ədəbi-mədəni əlaqələrin inkişafında mühüm amil hesab etmişdir. Sənətkarın fikrincə, əsl tərcümə orijinal əsər təsiri bağışlayır, çünki “qüdrətli sənət nümunəsi yaratmaq üçün istedadlı, əzablı, əziyyətli zəhmət birləşməlidir”.³ Xalq yazıçısının tərcümə sənəti barəsində söylədikləri fikir və mülahizələri bu gün də öz aktuallığını saxlayır.

İlyas Əfəndiyevin seçilmiş əsərlərinin dördüncü cildindəki “Xatirələr” bölümündə toplanan xatirə-essələr də kulturoloji kontekstdən xüsusi əhəmiyyət

---

¹ Əfəndiyev İ. Antonio və Kleopatra: Seçilmiş əsərləri, 7 cildə, VII cild, Bakı: Çinar – Çap, 2002, s.259.

² Əfəndiyev İ. Dostluq töhfələri (Abbas Abdullaya açıq məktub): Seçilmiş əsərləri, 7 cildə, VII cild, Bakı: Çinar – Çap, 2002, s.364.

³ Əfəndiyev İ. Hər bir əsərim ömrümün bir parçasıdır: Seçilmiş əsərləri, 7 cildə, VII cild, Bakı: Çinar – Çap, 2002, s.517.

kəsb edir. Yazıçının həcmcə o qədər də böyük olmayan, fəqət bədii-estetik siqləti ilə yüksək bədii dəyər kəsb edən xatirə - esseləri də aktualığı ilə seçilir.

“İlyas Əfəndiyevin kino yaradıcılığı ilə onun publisistikasının sosial – kulturoloji kontekstdə kəsişmə nöqtələri”nə həsr olunmuş ikinci yarım fəsildə İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığında kino sənətinə dair yazdığı məqalələri və ssenariləri əsasında çəkilmiş filmlərin təhlilinə çalışmışıq. Məlum olduğu kimi İlyas Əfəndiyev 1940-cı illərdə, cavan yaşlarında üç il kinostudiyada ssenari şöbəsinin müdiri vəzifəsində çalışmışdır. Yazıçının kinostudiyada fəaliyyət göstərməsi onun Azərbaycan kinosunun mühüm problemləri ilə yaxından tanış olmasına imkan yaratmışdır. 30-cu illərin sonlarında yazıçının qələmə aldığı məqalələrindən biri də kinoya həsr olunmuşdur. Həmin illərdə Bakı kino teatrlarında nümayiş etdirilən “Bataqlıq saldatları” filmi barədə yazıçı eyni adlı məqalə yazmış və “Yeni yol” qəzetində çap etdirmişdir.¹ Öncə qeyd etdiyimiz kimi, 1938-ci ildə, yəni “Buruqlar arasında” oçerkinin və “Kənddən məktublar” povestinin nəşrindən sonra İlyas Əfəndiyev “Gənc işçi” qəzetində “Yadigar”² adlı ssenaridən parçalar çap etdirir. 1942-ci ildə isə onun yazıçı İmran Qasimovla birgə Azərbaycan Sovet Yazıçılar İttifaqının ədəbiyyat, incəsənət və ictimai-siyasi jurnalında “İradə”³ başlığı altında kinossenarisi dərc olunur. Yenə həmin ildə “Vətən uğrunda” jurnalının 12-ci sayında İlyas Əfəndiyevin “Balıqçılar”⁴ adlanan kinonovellası işıq üzü görür. İlyas Əfəndiyevin İmran Qasimovla birlikdə yazdıqları “İradə” kinossenari Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Hüseynbala Əliyevin müharibədəki rəşadətinə həsr edilmişdir.

İlyas Əfəndiyevin “Torpağın sahibi” povesti öz quruluşu və xarakteri etibarlı ilə orijinal kinopovestdir. Əsəri oxuduqca hiss olunur ki, sanki yazıçı montaj otağında əyləşib kadri kadrın arxasına calaşdırılmış kimi yazıb. Kinopovestin “vizual cərgəsi” çox cəlbedici, effektiv və təsirlidir. Sonralar İlyas Əfəndiyev ömrünün axırına kimi bir kinonovella və bir kinopovest yazdı. 1976-cı ildə

¹ Əfəndiyev İ. Bəbir Ə., Bataqlıq saldatları. “Yeni yol” qəz., Bakı, 1938, 14 dekabr.

² Əfəndiyev İ. Yadigar, ssenaridən parçalar. “Gənc işçi” qəz., Bakı, 1940, 12 may.

³ Əfəndiyev İ., Qasimov İ., İradə, kinossenari // Vətən uğrunda, 1942, №2, s. 21.

⁴ Əfəndiyev İ., Qasimov İ., Balıqçılar, kinonovella // Vətən uğrunda, 1942, №12, s. 26.

“Tufandan sonra” adlı bir kinonovella, 1993-cü ildə isə “Qaçaq Süleymanın ölümü” adlı bir kinopovestlə çıxış etdi. İlyas Əfəndiyevin bədii əsərləri əsasında bir neçə bədii və televiziya filmləri çəkilməmişdir: “Yun şal” (1965. Ssen. Rej. R.Kazımovski), “Körpüsəlanlar” povestinin motivləri əsasında çəkilmiş “Çarvadarların izi ilə” (1974. Ssen. Ə.Qafarov, rej. T.İsmayılov), “Bizi dağlarda axtarın” (1976. Ssen. İ.Əfəndiyev, rej. N.Abbasov), “Mahnı dağlarda qaldı” pyesinin motivləri əsasında istehsal olunmuş “Gözlə məni” (1981. Ssenari Elçin, rejissor K.Rüstəmbəyov), “Sarıköynəklə Valehin nağılı” romanının motivləri əsasında “Bircəciyim” televiziya filmi (1986. Ssen. Y.Çulyukin, rej. Ə.Əbluc), “Hökmdar və qızı” pyesinin motivləri əsasında “Hökmdarın taleyi” (2009. Ssen. Elçin, rej R.Fətəliyev, D.Fatxulin).

İlyas Əfəndiyev kino sənətinə dair diqqəti cəlb edən bir sıra maraqlı məqalələrin də müəllifidir. O, “Bakıdan Göy gölə”, “Sovet Azərbaycanı”, “Qara daşlar”, “Xəzər neftçiləri haqqında dastan” filmlərinə dair məqalələr yazaraq müxtəlif ədəbi dərgilərdə çap etdirmişdir.

İlyas Əfəndiyev 1959-cu ildə çap etdirdiyi “Son illərdəki dramaturgiyamız haqqında” məqaləsində Bakı kinostudiyasında son illərdə çəkilmiş filmlərin uğurlu cəhətlərini təqdir etməklə yanaşı, onun bəzi qüsurlarını da göstərirdi: “Studiya kollektivinin yazıçılarımızla əlaqəsi qənaətbəxş deyil. Ədəbi ssenarilərin yaranması, müzakirəsi işinə yazıçılarımız az cəlb olunurlar. Kino işçiləri ədəbi yığıncaqlarımızda, müzakirələrimizdə nadir hallarda iştirak edirlər. Buna görə də, bir-birimizin işindən xəbərimiz olmur. Yazılan yeni ssenarilərin nədən bəhs etdiyini bilmirik. Halbuki möhkəm yaradıcılıq əlaqəsinin yaranması yeni filmlərin kamil çıxmasına çox kömək edər. Bəzi rejissor və operatorlar öz quruluşlarında respublikamızın milli xüsusiyyətlərini, koloritini, misilsiz təbiət gözəlliklərini əks etdirmək işinə az fikir verirlər”.¹ Məqalədə yazıçı göstərirdi ki, nə üçün bizdə də İtaliyada, Amerikada olduğu kimi, yüksək bədii dəyərə malik,

---

¹ Əfəndiyev İ. Son illərdəki dramaturgiyamız haqqında: Seçilmiş əsərləri, 7 cildə, VII cild, Bakı: Çinar – Çap, 2002, s.188.

həqiqi sənət əsəri olan filmlər yaranmır? Müəllif öz fikrini əsaslandıraraq yazırdı: “Məncə, əsl səbəb odur ki, Azərbaycan kinosu öz milli ruhunun, milli koloritinin tələb etdiyi müstəqil yaradıcılıq mövqeyinin sahibi olmamışdır. Kinostudiya heç zaman ssenarini özü müstəqil qəbul eləyib, özü müstəqil çəkməmişdir (indi, yəni, bu son vaxtlar necə olduğunu bilmirəm, çünki kinostudiyanın biz yazıçılarla bir o qədər münasibəti, “get-gəli” yoxdur).¹ Yazıçı filmin ərsəyə gəlməsində və uğurlu alınmasında rejissor işinə xüsusi qiymət verirdi. Milli kinomuzun inkişaf tendensiyaları, cəmiyyətdə onun yeri və rolu, kinorejissor və ssenari müəlliflərinin yaradıcılıq üslubları həmişə İlyas Əfəndiyevin diqqət mərkəzində olmuşdur: “... Beləliklə, biz kino sahəsində də, teatr aləmində də birbaşa “mərkəzə” baxan, onların çaldıqları ilə oynayan, heç bir müstəqilliyi olmayan əyalət miqyasında idik”.² Son yetmiş ildə tonlarla makulaturaya çevrilən “əsərlərin”, sovet ideologiyasını təbliğ edən filmlərin təqsirini isə insanlara cəhənnəm əzabı verən sistemdə görürdü. Ədib fikirlərini davam etdirərək daha sonra yazır: “...Yetmiş ildə bizim mənəviyyatımız və həmin mənəviyyatın bədii yaradıcılıq dünyası heç bir zaman azad, müstəqil olmamışdır, heç bir zaman “yuxarısız”, “Mərkəzi Komitəsiz” olmamışdır”.³ “Azərbaycan kino sənəti nə üçün geridə qalır?” məqaləsində yazıçı əsas səbəblərdən biri kimi kino sənətinin inkişafını ədəbiyyatın ümumi inkişaf prosesindən kənar qalması ilə səciyyələndirir. Həmçinin studiyanın bədii şurasında gedən ssenari müzakirələrinin aşağı səviyyədə keçirilməsi, rejissorların bu müzakirələrdə dayaz fikirlər söyləməsi xüsusi qeyd edilir. Ədəbi əsərlərin ekranlaşdırılmasında ssenariçi istedadı ilə rejissor, operator, bəstəkar, rəssam və aktyor əlaqələri birləşəndə ekranda əsl əsrarəngiz mənzərə yaranır. Çünki ssenariçi əsərin ideya – estetik məzmununu dərinlən duyaraq hər bir obraz üzərində işləyərkən onun hərəkətlərini, hiss və duyğularını, canlı nitq üslublarına dair olan elementləri və

---

¹ Əfəndiyev İ. Mənliyimiz və mədəniyyətimiz (Son yetmiş ildəki mənəvi aləminizə bir nəzər): Seçilmiş əsərləri 7 cildə, VII cild, Bakı: Çinar – Çap, 2002, s.445.

² Əfəndiyev İ. Mənliyimiz və mədəniyyətimiz (Son yetmiş ildəki mənəvi aləminizə bir nəzər): Seçilmiş əsərləri 7 cildə, VII cild, Bakı: Çinar – Çap, 2002, s.446.

³ Yenə orada. s.448.

ifadə formalarına xüsusi diqqət yetirir. Yüksək bədii dəyərə malik ssenarilərdə böyük xarakterlər açılır. Yazıçı belə qənaətə gəlir ki, yazıçılarla kino sənəti mütəxəssisləri arasında sıx əlaqə yaranmalı, müntəzəm təcrübə mübadiləsi aparılmalıdır.

Tənqidi səpkidə yazılmış məqalənin sonunda yazıçı Bakı kinostudiyasında göstərilən nöqsanların aradan qaldırılmasına əminliyini bildirərək yazır: “Biz əl – ələ verməli, kino sənətimizi irəliyə aparmalı, ssenarilər yazmalı, filmlər çəkməli, xalqımızın həyatını yüksək sənətkarlıqla əks etdirən əsərlər yaratmalıyıq”.¹ Yazıldığı zamandan 60 il keçməsinə baxmayaraq məqalədəki kino sənətinə dair elmi – nəzəri məna siqləti öz aktuallığını bu gün də saxlayır. İlyas Əfəndiyev milli mədəniyyətimizin inkişafına böyük təsir göstərmiş şəxsiyyətlərdəndir. Zəngin yaradıcılıq arsenalına malik əbədiyaşar sənətkarımızın kinoşünaslığın nəzəri problemlərini və sənətkarlıq xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edən məqalələri elmi – nəzəri siqləti və konseptuallığı ilə əhəmiyyətlidir.

İlyas Əfəndiyevin “Mahnı dağlarda qaldı” tarixi dramının motivləri əsasında rejissor Kamil Rüstəmbəyov 1980-ci ildə “Gözlə məni” bədii filmini lentə aldı. Filmin ssenari müəllifi xalq yazıçısı Elçin, operatoru Zaur Məhərrəmov, rəssamı Nadir Zeynalov, bəstəkarı Aqşin Əlizadə idi. Maraqlı və təsirli tarixi hadisələr üzərində qurulmuş kəskin süjetli bu film geniş tamaşaçı marağına səbəb oldu və uzun müddət ekrandan düşmədi.

1994-cü ildə rejissorlar Mərahim Fərzəlibəyov və Məhərrəm Bədirzadə İlyas Əfəndiyevin “Qaçaq Süleymanın ölümü” povesti əsasında televiziya filmi çəkdilər. Xalq yazıçısı bu kinopovesti tarixi hadisələr əsasında yazmışdır. Yazıçı keçən əsrin əvvəllərində Qarabağda baş vermiş qanlı-qadalı olayların bəzi məqamlarını təsvir etmişdir.

Xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyev son dramı “Hökmdar və qızı” əsərini 1990-cı il 20 yanvar faciəsinin qurbanlarına həsr etmişdir.

---

¹ Əfəndiyev İ. Azərbaycan kino sənəti nə üçün geridə qalır? Seçilmiş əsərləri, 7 cildə, VII cild, Bakı: Çinar – Çap, s.51.

“Hökmdarın taleyi” filminin ilk nümayişi “Azərbaycan” kinoteatrında 2008-ci il mayın 12-də ümummilliyə lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 85 illiyinə həsr edildi. 2009-cu ilin may ayının 22-23-də 28 May Respublika Günü və xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyevin 95 illiyi ərəfəsində isə Heydər Əliyev sarayında “Hökmdarın taleyi” filminin ilk nümayişi oldu.

İlyas Əfəndiyevin pyesləri əsasında bir neçə televiziya tamaşaları hazırlanmışdır. 1978-ci ildə Azərbaycan Televiziyası “Atayevlər ailəsi” pyesini televiziya tamaşası kimi hazırladı. “Atayevlər ailəsi” televiziya tamaşasının quruluşçu rejissoru Lütfi Məmmədbəyov, televiziya rejissoru Tariyel Vəliyev idi. Teatr tamaşası kimi teletamaşa da televiziyanın son illərdəki uğurlu işlərindən biri kimi dəyərləndirildi.

İlyas Əfəndiyevin televiziyaadakı növbəti uğuru onun ən məşhur pyeslərindən birinin adı ilə bağlıdır. 1987-ci ildə Azərbaycan Televiziyasında Rus Dram Teatrının rejissoru G.Güləhmədova-Martınova dramaturqun “Sən həmişə mənimləsən” pyesinə quruluş verdi. Tamaşanın televiziya rejissoru isə Tariyel Vəliyev idi.

Respublikanın xalq artisti Amaliya Pənahova quruluşçu rejissor kimi İlyas Əfəndiyevin “Mənim günahım” pyesinə müraciət edərək maraqlı televiziya tamaşası hazırladı. Tamaşanın televiziya rejissoru Məhərrəm Bədirzadə idi.

1998-ci ildə Elçin Cahangirli (Məmiyev) İlyas Əfəndiyevin “Məhv olmuş gündəliklər” televiziya tamaşasını hazırladı. Televiziya tamaşasının ssenari müəllifi Firudin Məhərrəmov idi.

Dissertasiyanın nəticə hissəsində tədqiqat işinin mövzusunə dair araşdırmalar ümumiləşdirilmiş, yekunlaşdırıcı elmi – nəzəri qənaətlər öz əksini tapmışdır. İlyas Əfəndiyevin çoxşaxəli yaradıcılığı, ədəbi – mədəni mühiti yeni materiallar və sənədlər əsasında geniş tədqiq və təhlil edilmişdir. Mövzunun dünya mədəniyyəti kontekstində işlənilməsi tədqiqatın mühüm nəticələr əldə etməsinə imkan verir.

Tədqiqatın əsas elmi nəticələri aşağıdakı elmi əsərlərdə əks olunmuşdur:

Kitablar

1. Sənətkar və ədəbi proses. Bakı, “Tural” NRM, 2004, 140 s.

2. Ədəbi proses və ədəbi nəsil (həmmüəlliflə birgə), Bakı, "Təhsil", 2008, 156 s.
3. Kino və televiziya ssenariləri (dərslük), Bakı, "Gənclik" 2011, 400 s.
4. İlyas Əfəndiyev və Azərbaycan mədəniyyəti, Bakı, "Elm", 2013, 336 s.

Məqalələr

5. İlyas Əfəndiyev: kino haqqında düşüncələr. "Qobustan", № 3, 2008, s. 13-17
6. İlyas Əfəndiyev: Yazıçı üçün dil onun ürəyinin tərcümanıdır. "Qobustan", № 2, 2009, s. 23-29
7. Mühacirət həyatının səhnə təcəssümü. (Xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyevin " Tənha iydə ağacı " pyesi ilə bağlı düşüncələr). "Mədəniyyət dünyası", elmi-nəzəri məcmuə, XVII buraxılış, Bakı, ADMİU, 2009, s. 80-84
8. "Üçlü silah" (türk dilində) romanına ön söz, Qafqaz Universiteti, Bakı, 2006, s. 1-15.
9. Tarixilik və milliliyin vəhdəti. ("Üçatılan" romanı barədə mülahizələr) Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti. Elmi əsərlər, № 7-8, Bakı, 2009, s. 126-131
10. İlyas Əfəndiyevin teatr görüşləri. "Qobustan" sənət toplusu, № 1, 2010, s. 26-31
11. İlyas Əfəndiyev yaradıcılığında mədəniyyət məsələləri. Bakı Slavyan Universiteti. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. № 2, 2010, s. 104-107
12. İlyas Əfəndiyev əsərlərinin tamaşa və ekran proyeksiyaları, "Musiqi dünyası", № 1/ 46, 2011, s. 77-80
13. İlyas Əfəndiyev nəsrində psixologizm və polifonizm. Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti. Elmi əsərlər, № 11, Bakı, 2011, s. 14-21
14. İlyas Əfəndiyevin ədəbi – tənqidi görüşlərində mədəniyyət məsələləri. Azərbaycan Universiteti. Qloballaşma şəraitində davamlı inkişafın aktual problemləri mövzusunda Ümummilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 88

ildönümünə və müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin 93 illiyinə həsr edilmiş Beynəlxalq Konfransın Materialları. Bakı, Azərbaycan Universiteti, 4-5 may 2011, s. 310-312

15. Teatr poetikasının seyri və sehri, “Mədəni - maarif” jurnalı, №3, 1993, s. 17-24

16. Ölməz sənətkarlarla yeni görüş, “İstiqlal işığında” Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universitetinin 80 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın məqalə və tezisləri (1 kitab), Bakı, 2003, s.26-31

17. İlyas Əfəndiyev və Azərbaycan mədəniyyəti. “Qobustan”, №3, 2011, s. 24-28

18. Tarixi mövzunun səhnə təcəssümü. Abbas Zamanovun 100 illik yubileyinə həsr olunmuş “Müasir Azərbaycan filologiyası, axtarışlar, problemlər, perspektivlər” mövzusunda respublika elmi konfransının materialları, Bakı, 14-15 noyabr 2011, s. 274 – 276

19. İlyas Əfəndiyevin tarixi dramlarında zaman və qəhrəman problemi. “Dayanıqlı inkişaf və idarəetmə modelləri: nəzəriyyə və praktika” Beynəlxalq konfrans, Lənkəran Dövlət Universiteti, 23-25 dekabr 2011, s. 64-66

20. İlyas Əfəndiyev musiqi mədəniyyətimiz haqqında. Türksaylı xalqların musiqi mədəniyyətinin tədqiqi problemləri. ADMİU-nun 90 illiyinə həsr olunmuş XI Beynəlxalq elmi-praktiki konfransın materialları, Bakı, 2012, s.63-66

21. İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığında mədəni irs probleminin bədii təzahürü. (rus dilində). (Народы Евразии. История, культура и проблемы взаимодействия. Материалы II международной научно – практической конференции 5 – 6 апреля 2012 года Пенза – Баку – Белосток, 2012, s. 102 - 106).

22. İlyas Efəndiyev'in Dram Sanatında Muhacerat Konusu (türk dilində). Türkiyə, “Kümbet” dərgisi, 25 sayısı, 15 eylül 2012, s. 82-85

23. Qəribə taleli qəhrəmanlar (xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyevin “Bizim qəribə taleyimiz” pyesi haqqında düşüncələr). “Musiqi dünyası”, № 1/51, 2012, s.88-91

24. İlyas Əfəndiyevin nəsr əsərlərində qəhrəmanın mədəni tipologiyası, “Musiqi dünyası”, №3/52, 2012, s. 59-62

25. İlyas Əfəndiyev publisistikasının bədii – estetik parametrlərinin milli – mədəni dəyərlərdən qaynaqlanması. Qloballaşma şəraitində kulturoloji innovasiyalar və sosial – mədəni inkişaf. Beynəlxalq konfransın materialları, 21-22 dekabr 2012, ADMİU-nun 90 illik yubileyinə həsr olunur, s. 110-114

26. Ümumxalq məhəbbətinin ifadəsi. Azərbaycan mədəniyyət və incəsənəti Heydər Əliyevin Azərbaycançılıq ideologiyasının ideya – fəlsəfi əsası kimi. Respublika elmi – nəzəri konfransın materialları, Bakı, 7 may 2013, s. 70-75

27. İlyas Əfəndiyev yaradıcılığında Cənubi Azərbaycan mövzusu. “Musiqi dünyası”, № 2/55, 2013, s. 88-91

28. Sənətkarın fərdi yaradıcılıq üslubu “Journal of Qafqaz University” Beynəlxalq jurnalı, (An international journal) №32, Number 2011, s.43 – 49

29. Возможности культурологической адаптации в исторических драма Ильяса Эфендиева – журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. Курск. №4, 2009, стр. 64-67

30. Венок искусства бессмертного мастера (о семимомнике “Избранные произведения” народного писателя Ильяса Эфендиева). Издание поиск, серия гуманитарных наук, №4 (1)/2011, стр. 195-199, Казахстан, Алматы

31. Искусный мастер слова. Вестник Казанского Государственного Университете Культуры и Искусств. Научный журнал №3, 4.Ы, 2012, стр. 137-139

32. Теоретико – эстетические воззрения Ильяса Эфендиева. Культура как основной потенциал формирования позитивного имиджа Кавказа, материалы Международной научно – практической конференции. 25-26 октября 2012 года Пятигорск 2012. Министерство образования и науки РФ ФТБЩУ ВПО Пятигорской государственной лингвистический университет, стр 162 - 164

33. Multikulturalizm prosesləri qloballaşma şəraitində. Beynəlxalq elmi – nəzəri konfransın materialları. Bakı, 22 noyabr 2013, s. 265 – 271
34. Mədəniyyət və mentalitet “Azərbaycan” jurnalı №5, 2014, s. 15 – 23
35. İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığında mədəniyyət və mentalitet. “Ədəbiyyatımızın boy çiçəyi” kitabına daxil edilmiş məqalə. Bakı, “Gənclik” 2014, s. 70 – 100
36. Tarixi mövzunun ekran təəcəssümü. ADMİU-nin Elmi əsərləri, №17, 2014, s. 6-12
37. İlyas Əfəndiyev teatrının estetikası.”Musiqi dünyası” jurnalı, №2/59, 2014, s. 56-60
38. Poetics of theatre and peculiar creative of the master. WALJA journal 30(SJ): Available online at [www/Waliaj.com](http://www.Waliaj.com). JSSN 1026-3861. © 2014 WALJA. s. 147-152
39. Heydər Əliyevin mədəniyyət konsepsiyasında varislik problemi. ADMİU-da keçirilən Heydər Əliyevin mədəniyyət konsepsiyası elmi-nəzəri konfransın materialları. Bakı, 2015, s.75-81
40. Balerinanın səhnə təəcəssümü. (Xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyevin “Mənim günahım” tamaşasında balerina obrazı). Bakı Xoreoqrafiya Akademiyası, ”Xoreoqrafiya sənətinin aktual problemləri” mövzusunda I Respublika elmi-praktik konfransı. Materiallar toplusu, Bakı, 2016, s.42-46
41. ”Mənim günahım” yeni quruluşda. “Qobustan” jurnalı, №1, 2016, s. 40 – 43
42. Ümummilli liderin nəzəri irsində İlyas Əfəndiyev yaradıcılığı. Bakı Xoreoqrafiya Akademiyasında keçirilən “Heydər Əliyev və Azərbaycan incəsənəti” mövzusunda I Respublika elmi – nəzəri konfransın materialları, 6 may 2016
43. Gənclərin estetik tərbiyəsində incəsənətin rolu. “Sənət akademiyası” elmi – nəzəri jurnal, №1, 2016, s. 134 – 136
44. İlyas Əfəndiyev yaradıcılığı: Zamana baxış kontekstində. “Sənət akademiyası” elmi – nəzəri jurnal, №2, 2016, s.123 – 131

Doktorantın dissertasiya mövzusu ilə əlaqədar kitabı barədə aşağıdakı rəylər dərc olunmuşdur:

1. Nizaməddin Şəmsizadə (filologiya üzrə elmlər doktoru, professor). “İlyas Əfəndiyev və Azərbaycan mədəniyyəti”. Yazıçını şəxsiyyət və mədəniyyət prizmasından öyrənən monoqrafiya. “Xalq qəzeti”, 2013, 15 sentyabr.
2. Asif Rüstəmli (filologiya üzrə elmlər doktoru, professor). “Müdrüklərlik mücəssəməsi”, Bakı, “Elm və təhsil”, 2014, s. 372 – 375.
3. Ehtiram Səfərov (filologiya üzrə fəlsəfə doktoru). “Dəyərli tədqiqat əsəri”. “525-ci qəzet”, 2013, 10 sentyabr.
4. Gülnarə Məmmədova (sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru). “İlyas Əfəndiyev və Azərbaycan mədəniyyəti”. “Təzadlar” qəzeti, 2013, 29 avqust.
5. İttifaq Mirzəbəyli “İlyas Əfəndiyev və Azərbaycan mədəniyyəti” (Vəfa Xanoğlanın Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti Elmi Şurasının qərarı əsasında “Elm” nəşriyyatında işıq üzü görmüş eyniadlı monoqrafiyası haqqında). “Xalq qəzeti”, 2013, 11 iyul.

**“Роль Ильяса Эфендиева в культуре Азербайджана
во второй половине XX века”**

РЕЗЮМЕ

Диссертационное исследование посвящено изучению роли и значения творчества классика азербайджанской литературы XX века, выдающегося мастера пера, непревзойденного мастера лирических рассказов, одного из основателей монументальной прозы Ильяса Эфендиева.

Будучи выдающимся деятелем литературы и культуры, Ильяс Эфендиев нёс на своих плечах всю тяжесть не только репертуара азербайджанского профессионального театра, но и всей национальной драматургии, мастерски создав целую галерею оригинальных образов. Ильяс Эфендиев как автор бессмертных произведений лирико-психологического характера является основоположником данного направления в литературе. Понятие, практическое воплощение и выражение “театр Ильяса Эфендиева” – это очевидный культурологический факт в истории азербайджанского театра XX века.

Диссертация состоит из введения, трех глав (каждая глава состоит из двух параграфов), заключения и списка использованной литературы. Во введении обосновывается актуальность избранной темы, сформулированы объект и предмет исследования, а также определены цели и задачи, научная новизна, практическая значимость, теоретико-методологические основы исследования.

Первая глава называется “Проза Ильяса Эфендиева как рефлексия проблем национальной культуры”. В ней на основе тщательного теоретического анализа литературных произведений исследуются вопросы значения литературного языка и взгляды писателя, национально-культурная идентификация, типология культуры героя в романах, повестях и рассказах, героя и среды и другие, связанные с исследуемой в диссертации проблемой, вопросы. В ходе

исследования проанализированы особенности художественного воплощения эпохи культурного строительства с учётом частных аспектов романов “Ивы над арыком”, “Мостостроители”, “Сказ о Сарыкёйнек и Валехе”.

Во второй главе, именуемой “Национальные идеи проблем культурного строительства в драматургии Ильяса Эфендиева”, подвергаются анализу факты из истории культуры в исторических драмах “Песня остаётся в горах”, “Хуршидбану Натаван”, “Шейх Хиябани”, “Одинокое финиковое дерево”, “Счастье влюблённых в аду”, “Повелитель и дочь”. Социально-культурологическая тематика проблем развития театра Ильяса Эфендиева исследуется на фактологическом материале пьес “Семья Атаевых”, “Ты всегда со мной”, “Не могу забыть”, “Наша странная судьба”, “В хрустальном дворце”, “Моя вина”, “Только голос в саду” и “Люстра в десяти манатов”.

Третья глава называется “Взгляды на проблемы строительства национальной культуры в публицистике Ильяса Эфендиева (статьи, очерки, выступления, интервью, письма, воспоминания)”. В этой главе отмечается, что теоретико-эстетическое наследие Ильяса Эфендиева весьма богато ценными мыслями с точки зрения современных проблем культурологической науки. В контексте исследуемой проблемы анализируются статьи, посвященные вопросам нравственности, переводу, алфавиту, азербайджанскому языку, изобразительному искусству, живописи, фольклору, драматургии, театру, кино, певческому искусству, музыке.

Впервые рассматривается в широком спектре фильмы, снятые по его сценариям, а также некоторые вопросы находящийся на стыке публицистики и кинотворчества Ильяса Эфендиева в социально-культурологическом контексте. На основе новых материалов вносится ясность в односторонние суждения по наиболее важным социальным проблемам современности. Отмечается, что рассказы, повести, киноновеллы, романы и пьесы драматурга открывают широкие возможности для кинематографистов Азербайджана. В наши дни произведения Ильяса Эфендиева служат богатейшим литературным материалом для художественных фильмов, в частности телесериалов.

Заключение содержит обобщение и научно-теоретические выводы по теме исследования. Многогранное творчество Ильяса Эфендиева, его литературно-культурная среда исследованы на основе новых материалов и документов. Разработка темы в контексте мировой культуры позволяет добиться значительных результатов исследования.

**Ilyas Afandiyev`s role in Azerbaijani culture
in the second part of the XX century**

Summary

The classic of the XX century Azerbaijani literature, great pen master, master of lyrical stories, one of the founders of Azerbaijan monumental prose and the man, who served national drama during a half of the century, the people`s writer Ilyas Afandiyev is one of the outstanding representatives of our literature and culture.

During 50 years Ilyas Afandiyev worked productively on the repertoire of our 140-year professional theatre. He presented a gallery of numerous perfect and original images for our drama. Ilyas Afandiyev laid the foundation of lyrical-psychological style at the Azerbaijan national theatre and created undying works of art. In the history of Azerbaijani theatre the expression, conception and practical personification of “Ilyas Afandiyev theatre” is the unquestionable culturological fact.

The thesis consists of the introduction, three chapters, each of which has two paragraphs, the conclusion and the list of the used literature.

In the introduction actuality of the theme is based, the object, the aim and tasks, scientific novelty, practical importance and theoretical-methodological bases are noted.

In the first chapter “Ilyas Afandiyev`s prose as a reflection to national and cultural problems” it is investigated in scientific-theoretical and analytical way importance of literary language and the author`s creative activity in national and cultural identification, a hero`s cultural typology in the writes` stories, novels and narratives, a hero and his environment etc. Literary personification of cultural aspects of the epoch is researched referring to such novels as “Willow channel”, “Bridge builders” and “The tale of Sarikeynek and Valeh”.

The second chapter is named as “National reflection of cultural problems in Ilyas Afandiyev’s drama”. In this chapter facts of cultural history in the historical dramas are analyzed in the context of his works “The song has remained in the mountains”, “Khurshudbanu Natavan”, “Sheykh Khiyabani”, “Alone willow”, “Meeting of lovers in the hell”, “The ruler and his daughter”. Development of social-culturological problems of Ilyas Afandiyev’s theatre is researched on the basis of such plays as “The Atabeys”, “You’re always with me”, “I can’t forget”, “Our strange fate”, “In the crystal palace”, “My guilt”, “The voice from gardens” and “A luster of ten manats”.

The third chapter is named: “A view at national and cultural problems in Ilyas Afandiyev’s publicism”.

It is noted that Ilyas Afandiyev’s theoretical-aesthetic heritage is rich in valuable discussions from the standpoint of modern problems of culturological science. On the basis of theoretical analysis are researched Ilyas Afandiyev’s articles devoted to Azerbaijani language, dramaturgy, theatre, music, art of khanende, fine art, folklore, painting, alphabet, translation and moral problems. In the social-culturological context parallels between Ilyas Afandiyev’s creative activity his publicism in cinema and films, made on the basis of his scripts for the first time have been touched in detail. It is noted that the dramatist’s stories, narratives, short stories for films, novels and plays give great opportunities to Azerbaijani cinematographers. At present Ilyas Afandiyev’s works are rich literary materials for feature films, especially serials .

In the conclusion of the thesis are based investigations connected with the theme of the research and find their reflection conclusive scientific-theoretical features. Ilyas Afandiyev’s many-sided creative activity and literary-cultural environment are deeply researched and analyzed on the basis of new materials and documents. Investigation of the theme in the context of world culture helps to get important conclusions of the research.

Министерство Образования Азербайджанской Республики
Азербайджанский Государственный Университет Культуры и Искусства

На правах рукописи

ВАФА ХАНОГЛАН ОГЛУ АЛИЕВ

**РОЛЬ ИЛЪЯСА ЭФЕНДИЕВА В КУЛЬТУРЕ АЗЕРБАЙДЖАНА ВТОРОЙ
ПОЛОВИНЕ XX ВЕКА**

6219.01 – Культурология и общие вопросы культурологии

АВТОРЕФЕРАТ

Диссертация, на соискание ученой степени доктора искусствоведения

БАКУ – 2016